

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. Бекетова

КОЛЯДА Т. А.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни

ПРАВО (ПРАВОВИЗНАВСТВО)

ЧАСТИНА 2

*(для студентів денної та заочної форм навчання
напряму підготовки 6.030601 – Менеджмент)*

Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2015

Коляда Т. А. Конспект лекцій з дисципліни «Право (Правознавство)». Частина 2 (для студентів денної та заочної форм навчання напряму підготовки 6.030601 – Менеджмент) / Т. А. Коляда; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2015. – 109 с.

Автор: доц. кафедри правового забезпечення господарської діяльності ХНУМГ, канд. юрид. наук Т. А. Коляда

Рецензент: доц. кафедри правового забезпечення господарської діяльності ХНУМГ, канд. юрид. наук А. В. Науменко

Рекомендовано кафедрою правового забезпечення господарської діяльності, протокол № 7 від «13 » лютого 2014 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ І. ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	4
Тема 1. Поняття цивільного права та цивільно-правових відносин.....	4
Тема 2. Представництво в цивільному праві. Зобов'язальне право.....	24
РОЗДІЛ ІІ. ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	51
Тема 1. Поняття, предмет сімейного права України.....	51
Тема 2. Шлюб.....	51
Тема 3. Права та обов'язки батьків та дітей.....	60
РОЗДІЛ ІІІ. ОСНОВИ ТРУДОВОГО ПРАВА.....	64
Тема 1. Поняття, предмет, метод трудового права.....	64
Тема 2. Трудовий договір.....	68
Тема 3. Робочий час та час відпочинку.....	77
Тема 4. Відповідальність у трудовому праві.....	80
Тема 5. Трудові спори.....	84
РОЗДІЛ ІV. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА.....	88
Тема 1. Загальне поняття кримінального права та відповідальності.....	88
ДЖЕРЕЛА.....	107

ВСТУП

Поступальний розвиток держави та становлення громадянського суспільства неможливий без активної і свідомої участі у суспільно-політичному процесі усіх верств населення, особливо студентської молоді. Ефективність докладених зусиль у цій царині безпосереднім чином залежить від рівня загальної та правової культури громадян, глибини усвідомлення кожною людиною особистої відповідальності та причетності до державно-правових перетворень на шляху до розбудови правової держави та ствердження ліберальних цінностей.

Подолання правового нігілізму в українському суспільстві пов'язано з перспективою активізації зусиль, спрямованих на покращання правового виховання населення. У цьому контексті недоцільно обмежуватися лише загальним ознайомленням з чинним законодавством. Враховуючи комплексний характер проблеми, слід застосовувати широкий спектр апробованих форм, однією з найефективніших є вивчення студентами навчальної дисципліни «Право (Правознавство. Адміністративне право)».

Мета викладання навчальної дисципліни «Право (Правознавство. Адміністративне право)» полягає в ознайомленні студентів з концептуальними засадами побудови національної правової системи та базовими положеннями основних галузей вітчизняного права. До основних завдань навчального курсу віднесено опанування студентами основ знань з теорії держави і права, їх ознайомлення з основами конституційного ладу України, особливостями функціонування механізму державного тощо. Особлива увага акцентується на прикладному значенні правознавства, формуванні вміння правильно визначати правову природу соціальних явищ та обирати обґрунтований правовий алгоритм вирішення окремих колізій, що можуть виникати у різних галузях права (адміністративного, цивільного, трудового, сімейного, кримінального тощо).

Предметом навчальної дисципліни «Право (Правознавство. Адміністративне право)» є ознайомлення з основними усталеними правовими парадигмами щодо виникнення держави і права, поняття системи права та її внутрішньої організації, характеристики джерел права як зовнішньої форми його вираження, визначення місця та ролі права в урегулюванні різноманітних суспільних відносин тощо.

ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Тема 1. Поняття цивільного права та цивільно-правових відносин. Суб'єкти цивільного права. Цивільно-правові угоди (правочини)

План:

1. Поняття цивільного права. Метод цивільно-правового регулювання.
2. Цивільно-правові відносини: майнові відносини, особисті немайнові відносини.
3. Об'єкти цивільно-правових відносин.
4. Поняття та зміст права власності. Види форм власності.
5. Громадяни (фізичні особи) як суб'єкти цивільно-правових відносин.
6. Поняття та зміст цивільно-правової правоздатності і дієздатності громадян.
7. Спеціальна правосуб'єктність юридичних осіб. Порядок виникнення, реорганізації та ліквідації юридичних осіб.
8. Поняття та кваліфікація (види) угод. Умови дійсності цивільно-правових угод. Форма угод: усна та письмова, їхні різновиди.
9. Визнання угоди недійсною та правові наслідки виконання недійсної угоди. Види недійсних угод.

1. Поняття цивільного права. Метод цивільно-правового регулювання

Категорія “цивільне право” в юридичній літературі використовується у декількох значеннях:

як галузь права, тобто система правових норм, що регулюють самостійну групу цивільних суспільних відносин;

як галузь законодавства, тобто система нормативно-правових актів, що містять цивільно-правові норми;

як наука (доктрина), тобто система ідей, знань і поглядів на цивільно-правові явища;

як навчальна дисципліна, тобто система знань про цивільне право як галузь права, галузь законодавства та науку, що викладається у рамках університетського навчального процесу.

Сам термін “цивільне право” бере початок від давньоримського “цивільного права” (*jus civile*), що регулювали відносини між римськими громадянами (*cives*), тобто корінними жителями міста-держави Рим. Тому часто науку цивільного права, а іноді і саме цивільне право як систему норм також називають цивілістикою.

Цивільне право як галузь права – це система правових норм, що регулюють майнові та особисті немайнові відносини на засадах юридичної рівності, вільного волевиявлення та майнової самостійності їх учасників

Метод цивільно-правового регулювання – це сукупність правових засобів і прийомів впливу на майнові та особисті немайнові відносини, які

дістали відображення в цивільно-правових нормах. Цивільно-правовий метод регулювання цивільних правовідносин є комплексною категорією, що характеризується такими ознаками:

1) юридична рівність учасників, їх самостійність та незалежність. Це означає, що учасники відповідних правовідносин наділені юридично рівними можливостями щодо набуття та здійснення цивільних прав та створення і виконання цивільних обов'язків, а також вони не перебувають між собою у будь-якій юридичній залежності (владно-субординаційному підпорядкуванні);

2) диспозитивність у виборі поведінки учасників цивільно-правових відносин — сторони можуть діяти ініціативно, вільно, на свій розсуд, керуючись при цьому власними інтересами та метою;

3) судове вирішення спорів — будь-які неузгодженості між учасниками цивільних правовідносин вони в змозі вирішити в судовому порядку;

4) майново-компенсаційний характер засобів примусового впливу на правопорушника. Це означає, що на учасника правовідносин, який не виконує своїх обов'язків, порушує права інших учасників цивільних правовідносин або створює перешкоди щодо їх нормальної реалізації, гарантується застосування обтяжливих, не вигідних у майновому плані для порушника заходів захисту, які мають переважно майновий характер, що спрямований на відновлення порушеного права, охоронюваного законом інтересу чи блага потерпілого учасника.

Метод є визначальною категорією, тобто навіть якщо відносини за своїм змістом є майновими, проте засновані на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони іншій, наприклад, фінансові, податкові, бюджетні тощо, то вони не належать до предмета цивільно-правового регулювання (ч. 2 ст. 1 ЦК).

2. Цивільно-правові відносини: майнові відносини, особисті немайнові відносини

Цивільно-правові відносини — це особисті немайнові та майнові відносини, врегульовані нормами цивільного права, які складаються між майново та організаційно відокремленими, юридично рівними учасниками, що є носіями суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, які виникають, змінюються та припиняються на підставі юридичних фактів і забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу.

Підставою виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин є юридичний факт, до якого переважно належать:

- 1) договори та інші правочини;
- 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової та моральної шкоди іншій особі;
- 4) акти цивільного законодавства;
- 5) акти органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування;

- б) рішення суду;
- 7) настання або ненастання певної події;
- 8) інші юридичні факти (ст. 11 ЦК).

Суб'єктний склад цивільних правовідносин становлять особи, які беруть участь у відповідних правовідносинах. Учасниками цивільних правовідносин є фізичні та юридичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права (ст. 2 ЦК).

Об'єктом цивільних правовідносин є те, на що ці правовідносини спрямовані та вчиняють певний вплив. До об'єктів цивільних правовідносин належать речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні й нематеріальні блага (ст. 177 ЦК).

Зміст цивільних правовідносин становлять суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки його учасників.

За своєю структурою зміст цивільних правовідносин може бути простим або складним. Простим вважають зміст правовідносин, в яких одна сторона наділена лише суб'єктивним цивільним правом, а інша — лише суб'єктивним цивільним обов'язком, наприклад, дарування, позичка тощо. Складним вважають зміст правовідносин, в яких на боці кожної зі сторін є як суб'єктивні цивільні права, так і суб'єктивні цивільні обов'язки, наприклад, купівля-продаж, міна, поставка тощо. Таких правовідносин у цивільному праві переважна більшість.

Види цивільних правовідносин:

- *за підставою виникнення* правовідносин вирізняють регулятивні та охоронні правовідносини;

Регулятивні правовідносини — це правовідносини, які призначені для опосередкування (регулювання) зв'язків нормального цивільного обороту і виникають переважно на підставі правомірного юридичного акта, як правило, правочину.

Охоронні правовідносини — це правовідносини, які виникають у випадках необхідності захисту інтересів учасників цивільного обороту, переважно, на підставі цивільного правопорушення.

- *за характером взаємозв'язку* між зобов'язаним та уповноваженим суб'єктом розрізняють абсолютні, загальнорегулятивні та відносні правовідносини;

Абсолютні правовідносини — це правовідносини, коли уповноваженій особі протистоїть невизначене коло зобов'язаних суб'єктів. Структура цього виду правовідносин: на боці уповноваженої особи — один, на боці зобов'язаної — всі; наприклад, правовідносини, що пов'язані із правом власності.

Загальнорегулятивні відносини — це правовідносини, коли кожному суб'єкту правовідносин протистоїть кожен інший суб'єкт цих правовідносин. Структура цього виду правовідносин: на боці уповноваженої особи — кожен, на боці зобов'язаної — всі; наприклад, правовідносини, що пов'язані з особистими немайновими благами.

Відносні правовідносини — це правовідносини, в яких уповноваженій особі протистоїть чітко визначена зобов'язана особа. Структура цього виду правовідносин: на боці уповноваженої особи — один, на боці зобов'язаної — один; наприклад, зобов'язальні правовідносини.

- *за об'єктом* слід виділяти правовідносини майнового та немайнового характеру;

Майнові правовідносини — правовідносини, об'єктом яких є майнові блага, вони відображають їх належність або перехід, наприклад, правовідносини власності.

Немайнові правовідносини — це правовідносини, які мають своїм об'єктом немайнові блага, наприклад, правовідносини щодо честі, гідності та репутації.

- *за способом задоволення інтересів зобов'язаної особи* виділяють речові, зобов'язальні, корпоративні та виключні правовідносини;

Речові правовідносини — це правовідносини, які фіксують статику майнового становища суб'єктів.

Зобов'язальні правовідносини — це правовідносини, які опосередковують динаміку майнових відносин з передачі майна, виконання робіт, надання послуг.

Корпоративні правовідносини — це правовідносини, які опосередковують процес управління приватним майном корпорації з боку її членів.

Виключні правовідносини — це правовідносини, які фіксують закріплення об'єктів інтелектуальної власності за відповідними особами, а також: опосередковують динаміку використання вказаних об'єктів.

за характером поведінки зобов'язаної сторони розрізняють активні та пасивні правовідносини.

Активні правовідносини — це правовідносини, у яких змістом суб'єктивного обов'язку зобов'язаного є вчинення виключно певних дій (передача майна, виконання робіт, надання послуг).

Пасивні правовідносини — це правовідносини, у яких змістом суб'єктивного обов'язку зобов'язаного є утримання від порушення права уповноваженої сторони.

3 Об'єкти цивільно-правових відносин

Під *об'єктом* цивільних правовідносин розуміють матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких виникають цивільні правовідносини та процес створення цих благ. Основним критерієм "об'єкта цивільних правовідносин" є його оборотоздатність, тобто можливість вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи.

З огляду на це, до об'єктів цивільних правовідносин відносять речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт,

послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформацію, а також інші матеріальні та нематеріальні блага.

Річ як об'єкт цивільних правовідносин – це предмет матеріального світу в своєму природному стані або ж такий, що створено в результаті людської діяльності, задовольняє певні потреби суб'єктів цивільних правовідносин і щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки.

Важливу роль під час вивчення такого об'єкта, як речі, відіграє його класифікація, що є орієнтиром при виявленні правового режиму тієї чи іншої речі. Речі можна класифікувати залежно від різних ознак.

1. Залежно від оборотоздатності:

- речі, які вилучено з цивільного обороту, тобто речі, які не можуть переходити у приватну власність фізичних та юридичних осіб;
- речі, які обмежено в цивільному обороті, тобто речі, які можуть перебувати у власності фізичних осіб лише за умови дотримання спеціального порядку їх набуття;
- речі, які перебувають у вільному цивільному обороті, тобто речі, які не вилучено з цивільного обороту та речі, які не обмежено в цивільному обороті.

Речі, які виключено з обороту, не можуть бути предметом правочинів та змінювати власників; речі, які обмежено в обороті, — можуть перебувати в ньому лише за спеціальним дозволом публічної влади; речі, які перебувають у вільному обороті, можуть вільно без спеціальних дозволів змінювати власників.

2. Залежно від можливості переміщення у просторі:

- нерухомі речі, до яких належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення, наприклад, будинок, садиба тощо. При цьому режим нерухомої речі може бути поширено законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації;
- рухомі речі, до яких слід відносити речі, що можна вільно переміщувати у просторі.

Значення цього поділу в тому, що право власності та інші речові права на нерухомі речі, обмеження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення підлягають державній реєстрації.

3. За способами індивідуалізації:

- індивідуально-визначені речі, тобто ті, що наділені тільки їм властивими ознаками, що вирізняють їх з-поміж інших однорідних речей, індивідуалізуючи їх;
- родові речі, тобто ті, що визначаються родовими ознаками, властивими усім речам того самого роду, та вимірюються числом, вагою, мірою;

Значення цього поділу в тому, що речі, які мають лише родові ознаки, є замінними, а індивідуально визначені речі — не замінні.

4. Залежно від можливості поділу речі:

- подільні речі, тобто ті, які можна поділити без втрати їх цільового призначення;
- неподільні речі, тобто ті, які не можна поділити без втрати її цільового призначення;

5. Залежно від наявності залежності між речами:

- головна річ визнається як самостійна річ, пов'язана з іншою річчю — належністю, наприклад, скрипка як головна річ пов'язана зі смичком;
- приналежність покликана слугувати головній речі та пов'язана з нею спільним господарським призначенням. Від приналежності слід відмежовувати складову частину речі, тобто все те, що не можна відокремити від речі без її пошкодження або істотного знецінення, наприклад, автомобіль і мотор.

Значення цього поділу в тому, що приналежність поділяє долю головної речі, якщо інше не визначено договором або законом.

6. Залежно від тривалості використання:

- споживні речі, тобто такі, які внаслідок одноразового їх використання знищуються або припиняють існувати у первісному вигляді, наприклад, продукти харчування, сировина, напівфабрикати;
- неспоживні речі, тобто такі, які призначені для неодноразового використання, зберігають при цьому свій первісний вигляд протягом тривалого часу, наприклад, будівлі, технічне обладнання.

7. Залежно від наслідків використання речі:

- продукція, тобто все те, що отримане в результаті виробничого використання речі;
- плоди, тобто продукти органічного розвитку тварин, наприклад приплід, та інших речей, наприклад урожай.
- доходи, тобто економічний приріст від участі речі в цивільному обороті, наприклад, орендна плата, відсотки від вкладу в банку, доходи від акцій тощо.

Правове значення полягає в тому, що продукція, плоди та доходи належать власникові речі, якщо інше не визначено договором або законом.

8. Залежно від того, чи жива річ, чи ні:

- тварини, тобто хордові, в тому числі хребетні (ссавці, птахи, плазуни, земноводні, риби тощо) та безхребетні (членистоногі, молюски, голкошкірі та ін.) тварини в усьому їх видовому і популяційному різноманітті;
- неживі речі.

Значення такого поділу полягає в тому, що на тварин, за загальним правилом поширюється режим речі. Однак для їх використання може бути встановлено спеціальні правила, наприклад правила поводження, або спеціальний правовий режим — тварини, що занесені у Червону книгу тощо.

Окремий правовий режим поширюється на такі різновиди речей, як *гроші* та *цінні папери*.

Гроші є загальноприйнятим еквівалентом, можуть замінити собою майже будь-який інший об'єкт майнових відносин, що мають майновий характер. Вони можуть виступати у трьох формах: готівковій, безготівковій та валюта. Законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України, є грошова одиниця України — гривня.

Цінним папером є документ встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право і визначає взаємовідносини між особою, яка його випустила (видала), і власником та передбачає виконання зобов'язань згідно з умовами його випуску, а також

можливість передачі прав, що впливають з цього документа, іншим особам. До особи, яка набула право власності на цінний папір, переходять у сукупності всі права, які ним посвідчуються.

Виділяють такі групи цінних паперів:

- пайові цінні папери, які засвідчують участь у статутному капіталі, надають їх власникам право на участь в управлінні емітентом і одержання частини прибутку, зокрема у вигляді дивідендів, та частини майна при ліквідації емітента;
- боргові цінні папери, які засвідчують відносини позики і передбачають зобов'язання емітента сплатити у визначений строк кошти відповідно до зобов'язання;
- похідні цінні папери, механізм випуску та обігу яких пов'язаний із правом на придбання чи продаж протягом строку, встановленого договором, цінних паперів, інших фінансових та (або) товарних ресурсів;
- товаророзпорядчі цінні папери, які надають їхньому держателеві право розпоряджатися майном, вказаним у цих документах.

Особливим різновидом речей як об'єктів цивільних правовідносин також є **майнові комплекси**, до яких належать *підприємства та кондомініуми*.

Підприємство є єдиним майновим комплексом, що використовується для здійснення підприємницької діяльності. До складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності: земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировина, продукція, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом. Підприємство як єдиний майновий комплекс є нерухомістю.

Кондомініум як комплекс нерухомого майна, включає земельну ділянку та розташовану на ній житлову будівлю, в якій окремі житлові будівлі перебувають в особистій власності, а решта частин — в дольовій власності, наприклад товариство співвласників багатоквартирного будинку. Особливістю цього майнового комплексу, попри сумісну експлуатацію загальної дольової власності (ліфти, сходи, площадки, дах, підвал, електричне, сантехнічне та інше обладнання, що обслуговує будинок в цілому та прибудинкову територію) є також і неможливість для власника відчужити свою долю в цій спільній власності окремо від його особистої власності на жиле приміщення.

Для загального позначення всієї сукупності речей, в тому числі грошей і цінних паперів, а також інших майнових благ, майнових прав та обов'язків, законодавець вводить термін **майно**.

До об'єктів цивільних прав також належать *результати робіт і послуги*.

Особливість результатів робіт як об'єкта цивільних правовідносин полягає в тому, що до виконання робіт вони існують у нематеріальній формі та об'єктивуються в матеріальну форму після їх виконання. Наприклад, внаслідок будівельного підяду з проекту виникає новий об'єкт — будинок, який має уречевлену форму та може бути відокремлений від процесу.

На відміну від цього, послуга — це дії суб'єктів цивільного обігу, які або взагалі не завершуються певним результатом, а містять корисність у самих собі

(діяльність консультативного, розважального, просвітницького та іншого характеру), або мають такий результат, який не втілюється в матеріальній формі (медичні, посередницькі, аудиторські та інші послуги).

До нематеріальних об'єктів цивільних правовідносин належать результати творчої діяльності: твори науки, літератури та мистецтва, винаходи, промислові зразки, корисні моделі тощо. Характерною особливістю цих результатів є обов'язковість наявності певної об'єктивованої форми їх виразу. Окрім цього, для багатьох із них обов'язковою умовою є наявність творчого рівня та новизни.

До нематеріальних об'єктів також належить інформація — документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що мали або мають місце в суспільстві, державі та навколишньому середовищі. В сучасних умовах інформація стає товаром. Її особливостями є те, що вона є благом нематеріальним та не зводиться до свого матеріального носія, підлягає моральному старінню та необмеженому тиражуванню, поширенню, має різноманітні форми фіксації.

Особливими об'єктами цивільно-правових відносин є особисті немайнові блага — невіддільні від особи носія, такі, що не мають економічного змісту, блага, що визнані та охоронювані чинним цивільним законодавством. До особистих немайнових благ належать: життя, здоров'я; честь, гідність і ділова репутація; ім'я (найменування); авторство; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, які охороняються цивільним законодавством. При цьому слід зазначити, що окремі з них (життя і здоров'я людини та її честь і гідність, недоторканність і безпека) визнано в Україні найвищою соціальною цінністю.

4 Поняття та зміст права власності. Види форм власності

Право власності — це сукупність правових норм, що регулюють і закріплюють суспільні відносини, які виникають у зв'язку з присвоєнням матеріальних благ громадянами, юридичними особами і державою, які надають названим суб'єктам рівні права та обов'язки по володінню, користуванню і розпорядженню майном.

Право власності розглядають як в *об'єктивному*, так і *суб'єктивному* аспектах. В об'єктивному аспекті право власності — це сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини по володінню, користуванню і розпорядженню майном.

У суб'єктивному аспекті право власності являє собою сукупність повноважень власника по володінню, користуванню і розпорядженню майном.

Право володіння - право фактичного, фізичного та господарського панування особи над річчю, яке полягає у можливості особи безпосередньо тримати належну річ у себе. Володіючи річчю, власник ставиться до неї як до своєї, йому належної.

Право користування — право на здобуття з речі її корисних властивостей, привласнення плодів та прибутків, що приносяться річчю. Воно часто невіддільне від правомочності володіння, бо для користування річчю необхідно

якнайменше нею володіти. З передачею правомочності користування передається і правомочність володіння. Але остання може бути передана іншій особі й без передачі правомочності користування (наприклад, при передачі рухомих речей у заставу, здаванні майна на зберігання і т. ін.). Здійснення власником своєї правомочності користування за допомогою інших осіб не означає передачі ним ані правомочності володіння, ані правомочності користування, які здійснює сам власник за допомогою інших осіб.

Право розпоряджання – право власника визначити юридичну долю майна – встановити різні конкретні правовідносини з третіми особами з приводу майна, що йому належить, припинити чи обмежити своє право власності. Поширеним засобом здійснення власником своєї правомочності по розпоряджанню є відчуження майна, що йому належить, під яким розуміється вчинення різного роду правочинів (продажу, дарування тощо).

Якщо правомочності володіння та користування власник може передати іншій особі, то правомочність розпоряджання, за загальним правилом, здійснює тільки власник. Винятки становлять випадки примусового вилучення і продажу майна на задоволення вимог кредиторів (зокрема, за договором застави). Однак здійснення розпоряджання невластником не означає передачі йому власником своєї правомочності, а впливає з того права, яке надається на підставі закону чи договору з власником (наприклад, іпотеки).

Узагальнення всіх бачень структури або системи права власності дозволяє виявити таку ієрархію між типами, формами та видами:

типи – публічна та приватна власність;

форми – в рамках публічного типу - власність Українського народу, державна та комунальна; в рамках приватного типу - юридичних та фізичних осіб;

види - в рамках кожної з форм:

види державної власності – власність держави Україна, іноземних держав, державного утворення – АРК;

види комунальної власності – власність територіальної громади села, селища, міста, району в місті;

види приватної власності фізичних осіб-громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства;

види приватної власності юридичних осіб-товариств та установ. Можливе виділення підвидів приватної власності товариств підприємницьких та непідприємницьких, а в їх межах ще дрібніша класифікація власності кожного з видів підприємницьких товариств (господарських та виробничих кооперативів).

5 Громадяни (фізичні особи) як суб'єкти цивільно-правових відносин

Цивільні правовідносини виникають та існують між людьми. З точки зору організації відносин між ними це можуть бути як окремі люди, так і їх колективи. Стосовно людей як суб'єктів, тобто носіїв цивільних прав і обов'язків, ЦК вживає термін "фізичні особи", тим самим підтримуючи загальновизнану тенденцію про характеристику людини як носія цивільних

прав та обов'язків, що підкреслює реальне, фізичне існування людини як частини живої природи. Фізична особа - це завжди тільки людина.

Індивідуалізація фізичної особи забезпечується її ім'ям, яке дається при народженні останньої. Фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям. Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається з прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить (ст. 28 ЦК).

При здійсненні окремих цивільних прав фізична особа відповідно до закону може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені. Зокрема, таке право належить автору в галузі науки, літератури і мистецтва, який може вибирати псевдонім у зв'язку з використанням твору.

Фізична особа, яка досягла шістнадцяти років, має право на власний розсуд змінити своє прізвище та (або) власне ім'я. Фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право змінити своє прізвище та (або) власне ім'я за згодою батьків або одного з них у разі, якщо другий з батьків помер, визнаний безвісно відсутнім, оголошений померлим, визнаний обмежено дієздатним, недієздатним, позбавлений батьківських прав щодо цієї дитини, а також якщо відомості про батька (матір) дитини виключено з актового запису про її народження або якщо відомості про чоловіка як батька дитини внесені до актового запису про її народження за заявою матері. У разі зміни імені фізична особа повинна повідомити про це своїх кредиторів та боржників.

6. Поняття та зміст цивільно-правової правоздатності і дієздатності громадян

Цивільна правоздатність – це здатність фізичної особи мати цивільні права і обов'язки (ст. 25 ЦК). Правоздатність визнається рівною мірою за всіма фізичними особами з моменту народження і припиняється із смертю. Хоча за загальним правилом правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження, у випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини. Так, згідно з ч. 1 ст. 1222 ЦК спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути особи, які були зачаті за життя спадкодавця та народжені живими після відкриття спадщини.

Правоздатність як суспільне явище характеризується такими ознаками: незалежністю від раси, національності, віку, статі та інших ознак фізичної особи (ст. 24 Конституції, ст. 25 ЦК): виникненням у момент народження і припиненням зі смертю; здатністю мати не тільки права, а й обов'язки (статті 25, 26 ЦК); виникнення правоздатності законом не пов'язується з волею окремих осіб або держави в цілому, невідчуженістю від особистості фізичної особи; неможливістю обмеження фізичної особи у правоздатності інакше, як у випадках і у порядку, передбачених законом. ЦК встановлює, що правочин, який обмежує можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, є нікчемним. Правовий акт органу державної влади АРК, органу місцевого самоврядування, а також їх посадових осіб, що обмежує

можливість мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, є незаконним (ст. 27).

Цивільна дієздатність фізичної особи – це її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самотійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самотійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Дієздатність тісно пов'язана з правоздатністю і нею визначається. Це обумовлене тим, що особа своїми діями набуває і здійснює лише ті права та обов'язки, можливість набуття яких входить до змісту правоздатності.

Дієздатність виникає у **повному обов'язі** з моменту досягнення особою повноліття -18 років (ст. 34 ЦК). У разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту його реєстрації. У разі розірвання шлюбу до досягнення фізичною особою повноліття набута нею повна цивільна дієздатність зберігається.

Разом з цим ЦК передбачає випадки і порядок надання повної цивільної дієздатності неповнолітній особі. Зокрема, повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, котра записана матір'ю або батьком дитини; фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і котра бажає займатися підприємницькою діяльністю.

Неповна цивільна дієздатність фізичної особи у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Обсяг неповної цивільної дієздатності розкривається перш за все у переліку дій, які можуть бути вчинені неповнолітньою фізичною особою самотійно. Окрім вчинення дрібних побутових правочинів вона може: самотійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; самотійно здійснювати права на результати інтелектуальної творчої діяльності, що охороняються законом; бути учасником (засновником юридичних осіб), якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; самотійно укладати договір банківського вкладу (рахунка) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку).

Згідно із ст. 31 ЦК малолітня особа, тобто особа, яка не досягла 14 років, володіє **частковою цивільною дієздатністю** і може самотійно здійснювати такі юридичні дії:

1) вчиняти дрібні побутові правочини. Щоб правочин вважався дрібним побутовим і, відповідно, правомірним та таким, що тягне виникнення певних правових наслідків, необхідно, щоб виконувалися три умови у сукупності: а) такий правочин повинен задовольняти дрібні побутові потреби малолітнього; б) відповідати його фізичному, духовному чи соціальному розвитку; в) стосуватися предмета, який має невисоку вартість. Наприклад, купівля хліба, молока, інших харчових продуктів, що придбаються практично постійно, зошитів, інших предметів, необхідних малолітньому щодня тощо;

2) здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Зокрема, вимагати визнання себе творцем об'єкта права інтелектуальної власності, зазначення свого імені чи

псевдоніма у зв'язку з використанням твору тощо.

Усі інші правочини та юридичні дії від імені малолітньої особи вчиняють її законні представники, якими можуть бути батьки, усиновителі або опікуни.

Як уже зазначалося, здатність особи усвідомлювати значення своїх дій, керувати ними та передбачати правові наслідки їх вчинення залежить не тільки від віку особи, а й від стану її психічного здоров'я. З урахуванням наведеного у передбачених законом випадках фізичні особи можуть бути обмежені у дієздатності або визнані недієздатними на підставі статей 36 та 39 ЦК.

Обмеження у дієздатності відбувається у зв'язку з існуванням однієї із таких обставин:

1) психічним розладом особи, що істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними;

2) зловживанням спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, що призводить до скрутного матеріального становища самої особи або її сім'ї, а також інших осіб, яких вона зобов'язана утримувати.

Заява про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи може бути подана членами її сім'ї, органом опіки та піклування, наркологічним або психіатричним закладом. У заяві повинні бути викладені обставини, що свідчать про психічний розлад, істотно впливають на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, чи обставини, що підтверджують дії, внаслідок яких фізична особа, яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, поставила себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Справи про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи суд розглядає за участю заявника та представника органу опіки та піклування. Присутність фізичної особи, щодо якої розглядається справа про обмеження її у дієздатності, не є обов'язковою. Питання про її виклик вирішується в кожному конкретному випадку судом з урахуванням стану здоров'я.

На підставі зібраних у справі доказів суд виносить рішення про обмеження особи в дієздатності. Відповідно до ч. 4 ст. 36 ЦК особа вважається обмеженою у дієздатності з моменту набрання законної сили рішенням суду про це.

Згідно із ч. 1 ст. 37 та ст. 60 ЦК над особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. Суд, ухвалюючи рішення про це, за поданням органу опіки та піклування призначає їй піклувальника.

У передбачених законом випадках фізична особа може бути визнана **недієздатною**. Згідно із ст. 39 ЦК зазначені юридичні заходи застосовуються у зв'язку з тим, що особа хворіє на психічний розлад, що має стійкий хронічний характер, унаслідок чого не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Заява про визнання фізичної особи недієздатною може бути подана членами її сім'ї, близькими родичами, незалежно від їх спільного проживання, органом опіки та піклування, психіатричним закладом, У заяві про визнання

фізичної особи недієздатною повинні бути викладені обставини, що свідчать про хронічний, стійкий психічний розлад, унаслідок чого особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Згідно із ст. 145 ЦПК у справах, які стосуються психічного стану особи, обов'язково призначається судово-психіатрична експертиза. В ухвалі про призначення експертизи на вирішення експертів мають бути поставлені такі питання:

- 1) чи хворіє дана особа на психічну хворобу;
- 2) чи розуміє вона значення своїх дій та чи може керувати ними.

У випадках, коли особа ухиляється від проходження експертизи, суд може постановити ухвалу про примусове направлення фізичної особи на судово-психіатричну експертизу.

Справи про визнання фізичної особи недієздатною суд розглядає за участю заявника та представника органу опіки та піклування. Питання про виклик фізичної особи, щодо якої розглядається справа про визнання її недієздатною, вирішується в кожному випадку судом з урахуванням стану здоров'я.

За загальним правилом особа вважається недієздатною з часу набрання законної сили рішенням суду про це. Проте частиною 2 ст. 40 ЦК з цього правила встановлені певні винятки. Так, у тих випадках, коли від моменту виникнення недієздатності залежать певні правові наслідки (недійсність шлюбу, чинність договорів та правочинів тощо), суд на прохання осіб, які беруть участь у справі, з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи й інших даних про психічний стан особи, в рішенні може зазначити дату, з якої особа є недієздатною.

Суд, ухвалюючи рішення про визнання фізичної особи недієздатною, встановлює над нею опіку і за поданням органу опіки та піклування призначає їй опікуна.

7 Спеціальна правосуб'єктність юридичних осіб. Порядок виникнення, реорганізації та ліквідації юридичних осіб

Юридична особа – організація, створена шляхом об'єднання осіб та/або майна, яка наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, тобто може від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав і нести цивільні обов'язки, бути позивачем та відповідачем у суді (ст. 80 ЦК).

Відповідно до чинного законодавства юридична особа вважається створеною з дня її державної реєстрації. Тобто, хоча юридичні особи і засновуються за волевиявленням засновників, держава в інтересах усіх учасників цивільного обороту, в особі спеціально уповноважених органів здійснює нагляд за додержанням законодавства при створенні нових суб'єктів права. Це означає, що між рішенням засновників і створенням юридичної особи проходить певний строк, протягом якого не тільки засновники, а й державні органи здійснюють певні фактичні і юридичні дії. Виходячи з цього, створення юридичної особи – це багатостадійний процес, який закріплюється чинним законодавством і становить систему фактичних і юридичних дій засновників

(учасників) та державних органів.

Засновниками юридичних осіб можуть бути фізичні особи при досягненні ними дієздатності, юридичні особи, а також держава, АРК та територіальні громади. Причому публічно-правові утворення, на відміну від фізичних та юридичних осіб приватного права, можуть створювати не тільки юридичні особи публічного права, а й юридичні особи приватного права (частини 2, 3 ст. 167, ст. 168, 169 ЦК).

Встановити єдиний спосіб створення для всіх видів і організаційно-правових форм юридичних осіб неможливо. Розрізняються способи, що застосовуються при створенні публічних і приватних юридичних осіб, при створенні юридичних осіб, які виникають внаслідок злиття, приєднання, поділу, перетворення та виділу вже існуючих юридичних осіб. Разом з тим загальними ознаками, притаманними на сьогодні всім способам створення юридичних осіб, є те, що вони виникають за волею засновників і підлягають державній реєстрації.

Традиційно прийнято виділяти такі основні способи створення юридичних осіб:

- розпорядчий;
- нормативно-явочний (явочно-нормативний, реєстраційний);
- дозвільний;
- договірний.

Утім за умов ринкової економіки застосовуються тільки розпорядчий і нормативно-явочний способи. Якщо перший характерний для створення юридичних осіб публічного права, то другий застосовується для створення юридичних осіб приватного права.

Створення юридичної особи відбувається у певному порядку. **Порядок** – це правила, за якими здійснюються юридичні або фактичні дії відповідних осіб. Так, фактичними діями засновників при створенні юридичної особи є розробка установчих документів, резервування її найменування, заповнення реєстраційної картки, внесення реєстраційного збору тощо. А державний реєстратор здійснює перевірку комплектності документів, які йому подаються, перевіряє повноту тих відомостей, що вказані в реєстраційній картці, перевіряє документи на відсутність підстав для відмови у проведенні державної реєстрації. Вказані особи здійснюють також і юридичні дії.

Державна реєстрація – одна зі стадій виникнення будь-якого виду юридичних осіб незалежно від того, яким способом останні будуть створюватися. Засновники повинні юридично оформити виникнення нового суб'єкта права, для чого і передбачається його реєстрація. Причому сам факт подачі засновником (засновниками) відповідних документів до органів реєстрації треба розцінювати лише як намір останнього (останніх) реалізувати суб'єктивне право, зокрема, на зайняття підприємницькою діяльністю у певній організаційно-правовій формі юридичної особи, на створення благодійної організації тощо, тобто бажання одержати визнання державою нового суб'єкта права, який буде відрізнятися від самого засновника і зможе стати учасником цивільного обороту.

Порушення встановленого законом порядку створення юридичної особи або невідповідність її установчих документів закону є підставою для відмови у державній реєстрації цієї юридичної особи. Відмова з інших мотивів не допускається.

Юридичною підставою діяльності будь-якої юридичної особи є її установчі документи, які повинні викладатися письмово і підписуватися всіма учасниками (засновниками), якщо законом не встановлений інший порядок їх затвердження. Вони є комплектом документів встановленої законом форми, згідно з яким досягається зовнішнє відокремлення юридичної особи від інших суб'єктів права за допомогою визначення найменування, місця знаходження, органів управління, мети діяльності тощо.

Стаття 88 ЦК імперативно встановлює ті вимоги, яким повинні відповідати установчі документи, виходячи з того, що вони мають різну правову природу. Статут, на відміну від засновницького договору, не укладається між засновниками, а затверджується ними. Але статут так само, як і засновницький договір, визначає правове становище юридичної особи і регулює відносини між засновниками і юридичною особою, хоча і набуває юридичної сили лише з моменту реєстрації останньої.

Статут – це особливий локальний нормативний акт, положення якого обов'язкові не тільки для юридичної особи, а й для її контрагентів. Зміст статуту має відповідати вимогам закону, а саме містити такі дані: найменування юридичної особи, її місцезнаходження, адресу, органи управління, їх компетенцію, порядок прийняття ними рішень, порядок вступу до товариства та виходу з нього, хоча додаткові вимоги до статуту можуть встановлюватися і ЦК, і спеціальним законодавством. Так, відповідно до ст. 154 ЦК статут акціонерного товариства має містити відомості: про розмір статутного капіталу; умови про категорії акцій, що випускаються акціонерним товариством, та їхню номінальну вартість і кількість; права акціонерів тощо.

Засновницький договір – це цивільно-правовий договір, за правилом, багатосторонній, правовою метою якого є створення нового учасника цивільного обороту – юридичної особи і котрий регулює відносини між засновниками у процесі створення і діяльності юридичної особи.

Засновницький договір є обов'язковим не тільки для засновників (учасників), а й для самої юридичної особи, на підставі якого вона діє. У даному договорі визначаються зобов'язання учасників створити товариство, порядок їх спільної діяльності щодо цього, умови передання товариству майна учасників тощо. Утім і ЦК, і спеціальне законодавство може встановити й додаткові вимоги.

Установчий акт (індивідуальний або спільний) – це односторонній або багатосторонній правочин (залежно від кількості осіб, що його укладають), спрямований на створення установи. У зазначеному установчому документі вказуються: найменування установи, засновник (-ки), мета, майно, яке необхідне для досягнення цієї мети, структура управління, порядок і підстави припинення діяльності установи, доля майна, яке залишиться після цього.

Кожна юридична особа індивідуальна, тому вона повинна мати своє місце знаходження та найменування, що дасть можливість відокремити її від усіх інших організацій.

Місцезнаходження юридичної особи визначається місцем її державної реєстрації, якщо інше не встановлено законом. Вказівка в установчому документі місцезнаходження зобов'язує юридичну особу (її органи) діяти в його межах. Для діяльності в інших місцях юридична особа може відкривати або філії, або представництва.

Оскільки юридична особа є суб'єктом цивільного обороту, то для того, щоб виступати у ньому від свого імені серед усіх інших суб'єктів, вона повинна мати певну назву - найменування.

Найменування установи має містити інформацію про характер її діяльності.

Найменування юридичної особи вноситься до Єдиного державного реєстру і зобов'язує останню діяти у цивільному обороті тільки під ним, а інші юридичні особи не мають права використовувати це найменування.

Юридична особа може мати крім повного найменування також і скорочене.

Якщо до встановлення ринкових відносин цивільна правоздатність (далі - правоздатність) юридичної особи була спеціальною (обмеженою), то сьогодні спеціальну правоздатність мають, за загальним правилом, юридичні особи публічного права.

Юридична особа приватного права відповідно до ст. 91 ЦК здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині, тобто вона здатна мати загальну (універсальну) правоздатність.

Цивільна правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Слід виходити з того, що термін "правоздатність" юридичної особи підлягає поширеному тлумаченню, оскільки до його змісту входять і всі елементи дієздатності. Юридична особа стає правосуб'єктною з моменту свого створення, тобто в момент реєстрації стає не тільки правоздатною, а й дієздатною, і має можливість набувати цивільних прав та обов'язків, здійснюючи їх через свої органи.

Припинення юридичної особи можливо у двох формах-у формі ліквідації або у формі правонаступництва.

Юридична особа є такою, що припинилася, з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Припинення юридичної особи у формі правонаступництва здійснюється за рішенням його учасників або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчим документом, а у випадках, установлених законом, - за рішенням суду або відповідних органів державної влади. Таким чином, припинення у формі правонаступництва передбачає *добровільний* і *примусовий* порядок припинення юридичної особи.

При **злитті** двох або більше юридичних осіб вони припиняють свою діяльність, а замість них створюється нова юридична особа, до якої переходять всі права та обов'язки останніх.

При **поділі** на базі однієї юридичної особи, яка припиняє свою діяльність, утворюється дві або більше юридичних осіб. Усе майно юридичної особи на підставі роздільного акта (балансу) поділяється на відповідні частки майна та відповідні права та обов'язки юридичної особи, що припиняє свою діяльність, і переходять до створених юридичних осіб.

При **приєднанні** однієї або декількох юридичних осіб до іншої юридичної особи всі їх права і обов'язки переходять до останньої одночасно з припиненням діяльності всіх юридичних осіб і виникненням нової юридичної особи.

У разі **перетворення** до нової юридичної особи переходить усе майно, всі права та обов'язки попередньої юридичної особи.

Виділ – це перехід за розподільчим балансом частини майна, прав та обов'язків юридичної особи до однієї або кількох створюваних нових юридичних осіб. Таким чином, при виділі юридична особа зберігає своє існування як вже нова юридична особа і частина її майна теж оформлюється як нова юридична особа (юридичні особи).

Ліквідація – це така форма припинення діяльності юридичної особи, яка не передбачає перехід прав і обов'язків у порядку правонаступництва до інших юридичних осіб, оскільки сама юридична особа, а звідси також її права і обов'язки ліквідуються. Незважаючи на те, що юридичні особи різних організаційно-правових форм та видів мають особливі підстави ліквідації, можна виділити загальні, більш-менш притаманні усім юридичним особам.

Законодавець розрізняє **добровільний** і **примусовий** порядок ліквідації.

Добровільний порядок передбачає, що юридична особа припиняє свою діяльність за рішенням учасників або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчим документом.

Примусова ліквідація юридичної особи провадиться на підставі рішень суду. Це можливо, зокрема, при визнанні недійсною державної реєстрації юридичної особи через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути, а також в інших випадках, установлених законом. З вимогою до суду про ліквідацію юридичної особи може звертатися орган державної реєстрації, а також учасник юридичної особи.

Для ліквідації юридичної особи органом (особою), який прийняв рішення про ліквідацію, створюється ліквідаційна комісія, встановлюються порядок і строки ліквідації. Суд може покласти обов'язки щодо ліквідації юридичної особи на учасників або орган, уповноважений приймати рішення про ліквідацію.

8 Поняття та класифікація (види) угод. Умови дійсності цивільно-правових угод. Форма угод: усна та письмова, їхні різновиди

Правочин є найбільш розповсюдженим юридичним фактом, за допомогою якого набуваються, змінюються або припиняються права та

обов'язки учасників цивільних правовідносин (статті 11, 202 ЦК).

Правочини характеризуються певною **сукупністю ознак**, що дозволяють відмежовувати їх від інших юридичних фактів.

По-перше, правочин є дією осіб, тобто йому завжди притаманний волевий характер. Цим він відрізняється від таких юридичних фактів, як події, настання яких знаходиться поза волевим впливом осіб.

По-друге, правочин завжди має цільову спрямованість на досягнення певного правового результату, що полягає в набутті, зміні або припиненні цивільних прав та обов'язків. Настання цього результату зумовлено волею сторони (сторін) правочину. Спрямованість волі дозволяє відмежовувати правочини від юридичних вчинків, які також мають волевий характер, але не мають мсти, спрямованої на досягнення відповідних юридичних наслідків (наприклад, створення творів літератури, науки та мистецтва).

Направленість правочину на отримання певного правового результату обумовлюється метою (підставою) правочину та мотивом його вчинення, що вимагає з'ясування їх сутності.

По-третє, правочин є дією суб'єктів цивільного права, які завжди є рівними особами. Можливість вчинення правочинів такими особами є елементом їх цивільної дієздатності.

По-четверте, правочин завжди є правомірною дією. За цією ознакою правочини відрізняються від неправомірних дій, тобто таких, що не відповідають вимогам права. Цивільним законодавством передбачена презумпція правомірності правочину, згідно з якою він є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним (ст. 204 ЦК).

Наведені ознаки є загальними для всіх правочинів, хоча притаманність їм зазначених спільних ознак не виключає можливості класифікації правочинів на певні **види**.

Залежно від кількості осіб, що виражають свою волю (сторін правочину), та спрямованості їх волі вони розподіляються на односторонні, двосторонні та багатосторонні. Диференціація правочинів на вказані різновиди охоплює всі їх можливі прояви.

Ще однією класифікацією, яка охоплює всі можливі різновиди правочинів, є їх поділ, залежно від *впливу підстави правочину на його дійсність*, на каузальні (від лат. causa- підстава, мета) та абстрактні (від лат. abstrahere - відривати, відділяти).

Каузальними є правочини, для дійсності яких необхідна наявність певної підстави. Каузальними є більшість правочинів, урегульованих цивільним законодавством, зокрема купівлі-продажу, дарування, найму, комісії та ін. У випадку відсутності або незаконності підстави можливо визнання відповідного правочину недійсним.

Абстрактними є правочини, дійсність яких не залежить від їх підстави. До абстрактних правочинів належить, зокрема, видача векселя, гарантії, відступлення права вимоги.

Наступною класифікацією правочинів, *залежно від моменту виникнення (зміни або припинення) прав та обов'язків сторін*, є їх поділ на звичайні (безумовні) та умовні.

Звичайним вважається правочин, права та обов'язки в якому виникають, змінюються або припиняються з моменту його вчинення. Як правило, більшість правочинів, що вчинюються у цивільному обороті, є безумовними.

У свою чергу, умовним є правочин, у якому виникнення, зміна або припинення цивільних прав та обов'язків залежить від настання або ненастання певної обставини, яка не повинна бути істотною умовою правочину, тобто має бути його випадковим елементом. Можливість вчинення таких правочинів передбачена ст. 212 ЦК.

Подальша класифікація правочинів має проводитися з урахуванням специфіки їх сутності і стосуватися тільки певного їх різновиду.

Залежно від наявності (відсутності) у двосторонніх правочинах зустрічного обов'язку однієї сторони надати певне благо іншій стороні вони поділяються на оплати і та безоплатні.

Оплатним є правочин, у якому обов'язку однієї сторони вчинити певну дію з надання певного блага кореспондує такий же зустрічний обов'язок іншої сторони. Відповідно безоплатним слід вважати такий правочин, у якому відсутній обов'язок вчинити дію з надання певного блага іншій стороні.

Залежно від моменту, з якого дво- чи багатосторонній правочин вважається укладеним, вони поділяються на консенсуальні та реальні.

Консенсуальним (від лат. consensus – згода) буде правочин, який вважається укладеним з моменту досягнення сторонами згоди щодо його істотних умов у належній формі.

Відповідно реальним (від лат. res – річ) вважається правочин, що є укладеним з моменту передачі речі або вчинення іншої дії. Для вчинення реального правочину необхідна наявність двох юридичних фактів: а) досягнення згоди поміж його сторонами стосовно істотних умов; б) передача речі однією стороною іншій стороні або вчинення іншої дії.

9. Визнання угоди недійсною та правові наслідки виконання недійсної угоди

Згідно з ч. 1 ст. 216 ЦК недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його *недійсністю*. Це означає, що його вчинення не є підставою набуття тих прав та обов'язків, на що спрямовано правочин, зокрема, особа не стає власником майна, переданого їй за правочином, визнаним недійсним.

Наслідки недійсності правочину залежать від того, чи було його виконано. Якщо сторони не приступили до виконання правочину, то він і не підлягає виконанню, тобто жодна зі сторін не вправі вимагати його виконання. Якщо ж правочин вже виконано повністю або частково (передано майно, сплачені кошти), то *наслідки є такими*:

1) повернення кожною зі сторін недійсного правочину другій стороні у натурі всього, що вона одержала на його виконання. Загальноприйнятим

терміном цього наслідку є реституція, тобто поновлення сторін у первісному стані, в якому вони перебували до вчинення правочину. Часто вживають термін "двостороння реституція", що підкреслює те, що обидві сторони повертають одержане ними за недійсним правочином одна одній;

2) за неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі - відшкодування вартості того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Такі випадки мають місце в разі, якщо для правовідносин між сторонами правочину характерна відсутність уречевленого результату дій сторін, про повернення якого можна було б вести мову (наприклад, при послугі), або передача речі другій стороні не у власність, а в користування. В останньому випадку річ може залишатися у сторони правочину, тому йдеться не про її повернення, а про відшкодування сум, що становить плату за користування нею, рівно як і за надані послуги або виконані роботи;

3) відшкодування збитків, завданих стороні правочину або третій особі, вчиненням недійсного правочину;

4) відшкодування моральної шкоди стороні недійсного правочину або третій особі;

5) інші правові наслідки, передбачені ЦК або іншими законами.

Тема 2 Представництво в цивільному праві. Зобов'язальне право

План:

- 1. Поняття представництва. Сфера та межі дії представництва (представника).**
- 2. Доручення. Форма і строк доручення. Передоручення.**
- 3. Припинення доручення. Наслідки скасування доручення.**
- 4. Поняття цивільно-правового зобов'язання.**
- 5. Суб'єкт, предмет та підстави виникнення зобов'язань.**
- 6. Цивільно-правовий договір як підстава виникнення зобов'язань. Види зобов'язань (договорів).**
- 7. Процес (порядок) укладання договору.**
- 8. Способи забезпечення виконання зобов'язань: неустойка, застава, порука, завдаток, гарантія.**
- 9. Припинення зобов'язань, способи припинення зобов'язань.**
- 10. Поняття, підстави та умови відповідальності за порушення зобов'язань.**
- 11. Види цивільно-правової відповідальності.**

1 Поняття представництва. Сфера та межі дії представництва (представника)

За загальним правилом учасники цивільних відносин особисто набувають цивільних прав та цивільних обов'язків шляхом укладення правочинів. Але не виключено випадки, коли вони за тих чи інших обставин позбавлені здатності чи можливості самотійно здійснювати необхідні юридичні дії. Представництво

забезпечує усунення юридичних або фактичних перешкод, які не дають фізичній або юридичній особі самотійно укласти той чи інший правочин.

Юридичні перешкоди, як правило, пов'язані із статусом фізичної або юридичної особи і обумовлені повною відсутністю дієздатності або недостатністю її обсягу для вчинення правочинів. Наприклад, згідно зі ст. 31 ЦК за малолітніх осіб правочини, окрім дрібних побутових, укладають від їх імені батьки (усиновителі) або опікун. Вони виступають законними представниками цих осіб (ст. 242 ЦК). У ряді випадків без виникнення відносин представництва неможливе здійснення діяльності відокремленими підрозділами юридичної особи. Зокрема, керівники філій і представництв здійснюють представництво за довіреністю, виданою на підставі акта органу юридичної особи (ч. 2 ст. 244 ЦК).

До фактичних перешкод прийнято відносити такі обставини реальної дійсності, які не дозволяють суб'єктам цивільного права самотійно укладати правочини. Такими перешкодами можуть бути хвороба, відсутність у місці проживання у момент вчинення правочину (від'їзд у відрядження, на лікування або відпочинок), правова необізнаність тощо. Відносини представництва можуть виникати також тоді, коли орган юридичної особи позбавлений можливості самотійно здійснити юридичні дії, наприклад, внаслідок значної завантаженості або у зв'язку з необхідністю вести справи одночасно у кількох місцях тощо.

Представництво – це правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє (ч. 1 ст. 237 ЦК). Представник не виступає стороною правочину, а здійснює представництво шляхом реалізації наданих йому повноважень з його укладення від імені та в інтересах особи, яку він представляє.

Представник може бути уповноважений на вчинення лише тих правочинів, право на вчинення яких має особа, яку він представляє (ч. 1 ст. 238 ЦК). Це правило стосується представництва, яке виникає на підставі договору або акта органу юридичної особи. Воно не поширюється на випадки виникнення законного представництва. Законні представники, наприклад, батьки малолітньої або опікун недієздатної особи, шляхом укладення правочину від імені та в інтересах інших осіб, коло яких визначене законом, забезпечують реалізацію їх цивільних прав та законних інтересів.

Представник не може вчиняти правочин, який відповідно до його змісту може бути вчинений лише особисто тією особою, яку він представляє. Так особа може тільки особисто скласти заповіт, відмовитися від спадщини, права власності на об'єкт нерухомості чи інше майно, перехід або припинення прав на яке підлягає державній реєстрації тощо.

Мета представництва полягає у вчиненні представником правочинів в інтересах особи, яку він представляє. Тому представник не може вчиняти правочин від імені особи, яку представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, яку він одночасно представляє.

Вимоги до суб'єктів, які можуть брати участь у відносинах представництва, різні. Представниками й особами, яких представляють, можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Особою, яку представляють, може бути будь-яка правоздатна особа: фізична особа – з дня народження і до її смерті, юридична особа – з моменту виникнення і до її припинення. У випадках, коли у відносинах представництва як особа, яку представляють, бере участь людина, вона може бути як дієздатною, так і недієздатною залежно від виду представництва.

Дієздатність особи, яку представляють, у відносинах добровільного представництва є обов'язковою умовою їх виникнення. При виникненні відносин законного представництва дієздатність особи, яку представляють, або взагалі відсутня, або має відповідний обсяг залежно від віку людини або її статусу. Така особа може бути обмеженою у дієздатності або визнана недієздатною.

Представником може бути фізична або юридична особа, що має повноваження на здійснення юридичних дій від імені особи, яку вона представляє. Представник у всіх випадках повинен бути повністю дієздатним. Юридичні особи можуть виконувати функції представника, якщо це прямо передбачено законом або якщо це не суперечить їх установчим документам.

Підставами виникнення представництва можуть бути договір, закон, акт органу юридичної особи. Виходячи з цього, розрізняють такі види представництва: представництво, що виникає на підставі договору, закону або акта органу юридичної особи. Актами цивільного законодавства можуть бути встановлені й інші підстави виникнення представництва (ч. 3 ст. 237 ЦК). Обсяг і характер повноважень представника обумовлюються підставою його виникнення.

Представництво, що виникає на підставі договору, називають добровільним або договірним. Це означає, що на вчинення правочину від імені особи, яку представляють, повинна бути згода представника, виражена в договорі або безпосередньо в довіреності. Різновидом добровільного договірного представництва є комерційне представництво (ст. 243 ЦК).

Представництво, яке виникає на підставі закону, називається законним і обов'язковим. Обов'язкове представництво виникає у випадках, коли і представник, і межі його повноважень встановлюються законом, незалежно від волі особи, яку представляють. Юридичними фактами, із якими пов'язується виникнення відносин законного представництва, виступають обставини, безпосередньо визначені законом, наприклад, родинні зв'язки батьків і дітей, встановлення опіки над малолітніми дітьми або недієздатними особами.

Представництвом, яке виникає на підставі акта органу юридичної особи, вважаються правовідносини, у яких представник діє від імені і в інтересах юридичної особи, яку він представляє, у межах, визначених змістом розпорядчого акта органу. Особою, яку представляють, у цьому випадку виступає організація, що є юридичною особою, а функції представника виконують її працівники, котрі за родом своєї трудової діяльності повинні представляти її у відносинах із третіми особами. Прикладом видання органом

юридичної особи розпорядчого акта, на підставі якого виникають відносини представництва, може бути наказ про призначення працівника на посаду, пов'язану із здійсненням представницьких функцій, зокрема, при укладанні правочинів. Змістом цього акта або окремою довіреністю (ч. 2 ст. 244 ЦК) визначаються повноваження цього представника.

2 Доручення. Форма і строк доручення. Передоручення

Довіреність – це письмовий документ, що видається особою, яку представляють (довірителем), іншій особі (представнику) для представництва перед третіми особами.

Довіреність за своєю природою є одностороннім правочином. Його укладення, у свою чергу, має наслідком виникнення повноважень представника на вчинення правочинів та пов'язаних з ними інших юридичних дій стосовно третіх осіб. Здійснення визначених довіреністю повноважень або відмова від їх здійснення є правом представника. За загальним правилом, довіреність може видаватися тільки дієздатними особами. Особи, які не є дієздатними у повному обсязі (наприклад, неповнолітні), можуть видавати довіреності на вчинення тих правочинів, які вони мають право вчиняти з урахуванням обсягу їх дієздатності. Довіреність свідчить про надання представнику довірителем відповідних повноважень стосовно вчинення правочину, стороною якого є третя особа, тому вона може бути надана їй безпосередньо.

Як правило, довіреність укладається у письмовій формі. Довіреність від імені юридичної особи повинна мати обов'язкову письмову форму, скріплюється її печаткою і видається її органом або іншою особою, уповноваженою на це її установчими документами (ст. 246 ЦК).

Залежно від обсягу повноважень, що надаються представнику особою, яку він представляє, можна відокремити **три види** довіреності: загальну (генеральну), спеціальну і разову.

Загальна (генеральна) довіреність уповноважує представника на вчинення широкого кола правочинів та пов'язаних із ними юридичних дій (наприклад, генеральною є довіреність, яка видається керівникові філії юридичної особи).

Спеціальна довіреність надає повноваження на здійснення юридичних дій або правочинів певного типу. Якщо той, кого представляють, уповноважує на здійснення якою-небудь одного правочину або юридичної дії, то спеціальна довіреність у цьому випадку буде називатися разовою довіреністю (іноді її відокремлюють у самостійний вид довіреності). До спеціальної можна віднести довіреність, яка видається експедиторові на укладення правочинів стосовно вантажів.

Разова довіреність видається представнику на укладення одного правочину. Після здійснення дій представника, пов'язаних з його укладенням, разова довіреність втрачає силу.

Довіреність, як і будь-який інший правочин, має відповідати всім вимогам їх дієздатності. Зокрема, положення ЦК визначають певні вимоги до

форми довіреності. Згідно з ч. 1 ст. 245 ЦК вона повинна відповідати формі, в якій відповідно до закону має вчинятися правочин, наприклад, довіреність на купівлю-продаж нерухомості має бути нотаріально посвідчена. Нотаріальному посвідченню підлягає також довіреність, що видається у порядку передоручення (ч. 2 ст. 245 ЦК). Згідно з ч. 3 ст. 245 ЦК до нотаріально посвідчених довіреностей прирівнюються: довіреність військовослужбовця або іншої особи, яка перебуває на лікуванні у госпіталі, санаторії та іншому військово-лікувальному закладі. Така довіреність може бути посвідчена начальником цього закладу, його заступником з медичної частини, старшим або черговим лікарем. До нотаріально посвідчених прирівнюють також довіреності військовослужбовців, а в пунктах дислокації військової частини, з'єднання, установи, військово-навчального закладу, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії, – довіреності робітників, службовців, членів їх сімей і членів сімей військовослужбовців, їхні довіреності можуть бути посвідчені відповідно командирами (начальниками) цих частин, з'єднань, установ або закладів. Довіреність особи, яка перебуває у місці позбавлення волі (слідчому ізоляторі), має право посвідчити начальник місця позбавлення волі.

Довіреність на одержання заробітної плати, стипендій, пенсій, аліментів, інших платежів та поштової кореспонденції (поштових переказів, посилок тощо) може бути посвідчена посадовою особою організації, в якій довіритель працює, навчається, перебуває на стаціонарному лікуванні або за місцем його проживання (ч. 4 ст. 245 ЦК).

Законодавство передбачає наявність у довіреності обов'язкових відомостей (реквізитів), до яких слід віднести дату її вчинення. Довіреність, в якій не вказана дата її вчинення, є нікчемною (ч. 3 ст. 247 ЦК). Іншим обов'язковим реквізитом є підпис довірителя, а для довіреності, яка видається від імені юридичної особи, – її печатка.

Строк дії довіреності визначається її змістом. Якщо строк довіреності не встановлений, вона зберігає чинність до її припинення (ч. 1 ст. 247 ЦК).

Особа, якій видана довіреність, повинна особисто вчиняти ті дії, на які вона уповноважена. Представник може передати свої повноваження частково або у повному обсязі іншій особі, якщо уповноважений на це довіреністю або примушений до цього обставинами з метою охорони інтересів особи, яку він представляє (ч. 1 ст. 240 ЦК). Передоручення обов'язково оформляється нотаріально. Строк довіреності, виданої у порядку передоручення, не може перевищувати строку основної довіреності, на підставі якої вона видана (ч. 2 ст. 247 ЦК). Представник, який передав свої повноваження іншій особі, повинен повідомити про це особу, яку він представляє, та надати їй необхідні відомості про особу, якій передані відповідні повноваження (замісника). Невиконання цього обов'язку покладає на особу, яка передала повноваження, відповідальність за дії замісника як за свої власні (ч. 2 ст. 240 ЦК). Ця вимога законодавства обумовлена довірчим характером відносин представництва. Правочин, вчинений замісником, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє (ч. 3 ст. 240 ЦК).

3 Припинення доручення. Наслідки скасування доручення

Відповідно до ст. 248 ЦК до *підстав припинення* представництва за довіреністю слід віднести:

закінчення строку довіреності;

скасування довіреності особою, яка її видала;

відмову представника від вчинення дій, що були визначені довіреністю;

припинення юридичної особи, яка видала довіреність;

припинення юридичної особи, якій видана довіреність;

смерть особи, яка видала довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності;

смерть особи, якій видана довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності.

У таких випадках представник зобов'язаний негайно повернути довіреність довірителю. Із припиненням представництва за довіреністю втрачає чинність передоручення. Слід зауважити, що у разі смерті особи, яка видала довіреність, представник зберігає свої повноваження за довіреністю для ведення невідкладних справ або таких дій, невиконання яких може призвести до виникнення збитків.

Від припинення представництва за довіреністю слід відрізнити *скасування довіреності*, яке є одним із юридичних фактів, з якими закон пов'язує добровільне припинення правовідносин представництва.

Відповідно до ст. 249 ЦК особа, яка видала довіреність, за винятком безвідкличної довіреності, може у будь-який час її скасувати. При цьому вона повинна негайно повідомити про це представника, а також відомих їй третіх осіб, для представництва перед якими була видана довіреність. Відмова від цього права є нікчемною. Законом може бути встановлено право особи видавати безвідкличні довіреності на певний час.

Права та обов'язки щодо третіх осіб, що виникли внаслідок вчинення правочину представником до того, як він довідався або міг довідатися про скасування довіреності, зберігають чинність не тільки для особи, яка видала довіреність, а й для її правонаступників. Це правило не застосовується, якщо третя особа знала або могла знати, що дія довіреності припинилася.

Закон надає право не тільки особі, яка видала довіреність, скасувати її, а й право представнику відмовитися від вчинення дій, які були визначені довіреністю (ст. 250 ЦК). Відмова представника - це теж юридичний факт, з яким закон пов'язує припинення представницьких правовідносин.

Відмова від вчинення представницьких дій збігається за часом з обов'язком представника негайно повідомити про це особу, яку він представляє (ч. 1, ч. 2 ст. 250 ЦК).

Проте якщо для особи, яка видала довіреність, право на її скасування, за правилом, не має обмежень (виняток, як уже зазначалося, стосується лише безвідкличних довіреностей), то представник обмежений у своєму праві відмовитися від вчинення певних дій. Так, відповідно до ч. 3 ст. 250 ЦК він не може відмовитися від вчинення дій, які були визначені довіреністю, якщо ці дії

були невідкладними або такими, що спрямовані на запобігання завданню збитків особі, яку він представляє, чи іншим особам.

Крім цього, якщо представник не повідомить особу, яку він представляє, про відмову від довіреності, або не вчинить дій, які були невідкладними для запобігання завданню збитків цій особі, він несе відповідальність перед особою, яка видала довіреність, за завдані їй збитки (ч. 4 ст. 250 ЦК).

4 Поняття цивільно-правового зобов'язання

Зобов'язання передусім є цивільними правовідносинами. Відповідно до ст. 509 ЦК **зобов'язанням** є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Різноманітність та широка сфера застосування зобов'язань зумовлює необхідність їх класифікації. Класифікацією зобов'язань є їх поділ на типи, підтипи, види та інші класифікаційні утворення залежно від певних критеріїв. Здійснення класифікації дає можливість визначити загальні положення щодо того чи іншого виду зобов'язань, основні риси та суттєві ознаки зобов'язання, а отже, і його місце в системі зобов'язань, що значно спрощує кваліфікацію конкретного зобов'язання в правозастосовній діяльності.

Для побудови системи зобов'язань у науці цивільного права використовують багатоступінчастий принцип. Спочатку виокремлюють тип як родове поняття, складовими елементами якого виступають менші за обсягом класифікаційні утворення підтипи, види, підвиди тощо.

Для поділу зобов'язань використовують різні класифікаційні критерії

Залежно від підстави виникнення зобов'язання поділяють на договірні та недоговірні. Договірне зобов'язання виникає на підставі договору, який представляє спільну волю його сторін на досягнення правового результату майнового або немайнового характеру (наприклад, зобов'язання з договору купівлі-продажу, ренти, страхування тощо). Недоговірне зобов'язання виникає на підставі правомірних односторонніх дій (правочинів чи юридичних вчинків) або неправомірних дій особи, за якими наслідки настають незалежно або всупереч її волі (наприклад, зобов'язання із заподіяння шкоди, з публічної обіцянки винагороди тощо). На відміну від договірних зобов'язань, зміст яких визначається сторонами на власний розсуд (ст. 6 ЦК), зміст недоговірних зобов'язань визначений імперативними приписами закону і не може бути змінений сторонами зобов'язання.

У ЦК здійснено поділ зобов'язань на групи *залежно від їх юридичної направленості*: а) зобов'язання щодо передачі майна у власність; б) зобов'язання щодо передачі майна у користування; в) зобов'язання щодо виконання робіт; г) зобов'язання щодо надання послуг; ґ) зобов'язання щодо розпорядження правами інтелектуальної власності; д) зобов'язання, що виникають з багатосторонніх правочинів, тощо. Основне значення цієї

законодавчо закріпленої класифікації полягає в розташуванні нормативного матеріалу в послідовності, найзручнішій для практичного застосування.

Залежно від виконуваної функції зобов'язання поділяють на регулятивні та охоронні. До регулятивних належать всі види договірних та окремі види недоговірних зобов'язань (глави 78-80 ЦК). До охоронних зобов'язань належать інші види недоговірних зобов'язань (глави 81-83 ЦК).

Залежно від концентрації прав та обов'язків суб'єктів зобов'язання останні поділяють на односторонні та двосторонні (взаємні). В односторонніх зобов'язаннях одна сторона має тільки права і виступає виключно як кредитор, а інша-тільки обов'язки і виступає виключно як боржник. Прикладом одностороннього зобов'язання може бути зобов'язання із заподіяння шкоди, в якому потерпілий виступає кредитором, а заподіювач шкоди-боржником. У двосторонніх зобов'язаннях кожний із суб'єктів має і права, і обов'язки і виступає одночасно і кредитором, і боржником (ч. 3 ст. 510 ЦК). Двосторонні зобов'язання ще йменують взаємними, оскільки в них завжди присутня взаємність дій сторін, тобто взаємність виконання. Іноді такі дії є тісно пов'язаними і виконання однієї зі сторін перебуває у залежності від виконання іншої сторони. Наприклад, у зобов'язанні з договору підряду підрядник не може приступити до виконання роботи, якщо замовник не виконав свого обов'язку щодо надання матеріалів (якщо робота виконується з матеріалів останнього).

Залежно від характеру поведінки боржника виділяють зобов'язання з позитивним та негативним змістом. У зобов'язаннях з позитивним змістом боржник зобов'язаний до вчинення певної активної дії. У зобов'язаннях з негативним змістом обов'язок боржника полягає, навпаки, в утриманні від певних дій. Слід зауважити, що поділ зобов'язань на зазначені види є досить умовним, оскільки існування зобов'язань з самотійним негативним змістом є нетиповим для цивільного обороту. Зазвичай обов'язок боржника утримуватися від певних дій є поєднаним з іншими його обов'язками, що передбачають активну поведінку.

Залежно від цільового призначення зобов'язання поділяють на основні та додаткові (акцесорні). Додаткові зобов'язання призначені для забезпечення виконання основного зобов'язання. Вони є спеціальними забезпечувальними засобами, які застосовуються лише до тих зобов'язань, для яких їх спеціально встановлено законом або домовленістю сторін. Забезпечення виконання зобов'язання стимулює боржника до належного виконання ним основного зобов'язання, оскільки в іншому випадку на нього буде покладено додаткові майнові обтяження. До додаткових зобов'язань належать зобов'язання щодо неустойки, поруки, завдатку, застави, притримання (ч. 1 ст. 546 ЦК). Додаткові зобов'язання мають допоміжний і залежний характер. їх юридична доля залежить від основного зобов'язання. Насамперед це означає, що дійсність та існування додаткового зобов'язання визначається дійсністю та існуванням основного зобов'язання, а не навпаки. За загальним правилом недійсність основного зобов'язання (вимоги) спричиняє недійсність правочину щодо його забезпечення (ч. 2 ст. 548 ЦК). І навпаки, недійсність правочину щодо забезпечення виконання зобов'язання не спричиняє недійсність основного

зобов'язання (ч. 3 ст. 548 ЦК). У разі припинення основного зобов'язання припиняється і додаткове зобов'язання. Виняток становить лише зобов'язання, що виникає між гарантом та кредитором. Згідно зі ст. 562 ЦК таке зобов'язання не залежить від основного зобов'язання, яке забезпечується гарантією.

Залежно від визначеності предмета виконання виділяють однооб'єктні та альтернативні зобов'язання. В однооб'єктних зобов'язаннях предмет виконання становить цілком визначена дія - передати річ, надати певну послугу тощо. Іноді боржнику надається можливість вибору однієї з кількох дій, а також можливість вибору щодо передачі одного з кількох предметів, передбачених договором або законом. У такому випадку йдеться про виконання альтернативного зобов'язання (ст. 539 ЦК). Наприклад, комісіонер за договором комісії може за своїм вибором набути для комітента один з двох видів товарів, які будуть у продажу.

Альтернативні зобов'язання необхідно відрізнити від факультативних. На відміну від перших у факультативних зобов'язаннях предмет виконання чітко визначений, однак боржник вправі його замінити при настанні певного юридичного факту. Наприклад, сторони заздалегідь можуть визначити, що річ, яка первісно є предметом зобов'язання і підлягає передачі боржником кредитору, у разі її випадкового знищення може бути замінена на інший предмет виконання - визначену грошову суму. При цьому отримувати згоду кредитора на це при настанні юридичного факту вже не потрібно.

У законодавстві встановлено спеціальні правила стосовно грошових зобов'язань (п. 4 ч. 1 ст. 532, статті 533-536, 625 ЦК).

5 Суб'єкт, предмет та підстави виникнення зобов'язань

Зобов'язання, як і будь-яке правовідношення, становлять такі елементи: *суб'єкти, об'єкт і зміст*.

Суб'єктами зобов'язання є його сторони: управомочена сторона – кредитор і зобов'язана сторона – боржник. У деяких зобов'язаннях один із суб'єктів виступає виключно як кредитор, інший – виключно як боржник. Наприклад, у договорі позики позикодавець є виключно кредитором, а позичальник - виключно боржником. Однак у переважній більшості випадків кожний із суб'єктів зобов'язання є водночас і кредитором, і боржником. Так, відповідно до ч. 3 ст. 510 ЦК якщо кожна із сторін зобов'язання має одночасно і права, і обов'язки, вона вважається боржником у тому, що вона зобов'язана вчинити на користь другої сторони, і одночасно кредитором у тому, що вона має право вимагати від неї. Наприклад, у договорі купівлі-продажу обидва продавець і покупець виступають і кредиторами, і боржниками одночасно.

Сторонами у зобов'язанні можуть виступати як фізичні, так і юридичні особи приватного та публічного права, тобто всі учасники цивільних відносин, зазначені в ст. 2 ЦК. Разом з тим норми актів цивільного законодавства можуть містити певні обмеження щодо суб'єктного складу окремих видів зобов'язань. Вказане головним чином стосується зобов'язань, які виникають на підставі договору. Це означає, що особи мають відповідати вказаним у законі вимогам

для того, щоб виступити стороною у певному виді зобов'язання. Так, у законі може міститися пряма вказівка на те, що відповідною стороною зобов'язання є тільки фізична особа (замовник за договором побутового підряду або за договором перевезення пасажирів, відчужувач майна за договором довічного утримання, відчужувач у спадковому договорі тощо). У багатьох зобов'язаннях, що стосуються окремих сфер діяльності, однією із сторін може бути тільки юридична особа, створена у визначеній організаційно-правовій формі (банк або інша фінансова установа у кредитному договорі, у договорі банківського вкладу, у договорі банківського рахунку). Право бути однією або обома сторонами у зобов'язанні в законодавстві іноді надається тільки суб'єктам підприємницької діяльності (договір роздрібної купівлі-продажу, поставки, прокату, побутового підряду, окремих видів зберігання, факторингу, комерційної концесії тощо) або пов'язується з одержанням ліцензії на здійснення певного виду діяльності (договір будівельного підряду, перевезення тощо).

На відміну від речового правовідношення, об'єктом якого є річ, юридичним **об'єктом** зобов'язання визнається певна поведінка зобов'язаної особи. Іншими словами, об'єктом зобов'язання є дія, здійснення якої (або утримання від якої) кредитор має право вимагати від боржника. При цьому першочергового значення набуває саме активна поведінка боржника, покладення на боржника обов'язку щодо здійснення ним відповідних дій. Пасивна поведінка боржника (утримання від вчинення певних дій) зазвичай виступає лише доповненням або наслідком його активної поведінки і вважається такою, що не може бути самостійним юридичним об'єктом зобов'язання.

У зобов'язанні виділяють окрім юридичного матеріальний об'єкт. Ним виступає певне матеріальне благо, з приводу якого суб'єкти вступають у зобов'язальні правовідносини і яке становить безпосередній інтерес для управомоченої сторони.

У зобов'язанні може бути декілька юридичних і матеріальних об'єктів. Якщо обидва суб'єкти вступають у зобов'язанні одночасно як кредитор і боржник, то в ньому буде два юридичні об'єкти - дії кожного суб'єкта, здійснення яких (або утримання від яких) вправі вимагати від нього інший суб'єкт зобов'язання. У ряді зобов'язань при наявності двох юридичних об'єктів існує тільки один матеріальний об'єкт (насамперед у безоплатних зобов'язаннях). Однак здебільшого у зобов'язаннях з двома юридичними об'єктами є два матеріальні об'єкти. Наприклад, у договорі найму двом юридичним об'єктам (передача наймодавцем майна наймачу та передача наймачем оплати за користування цим майном наймодавцю) відповідають два матеріальні об'єкти – майно, яке надається у користування, і гроші, що передаються як плата за користування цим майном.

Зміст зобов'язання, як і будь-якого цивільного правовідношення, включає суб'єктивне право і відповідний йому обов'язок. Суб'єктивне право, що належить управомоченій стороні у зобов'язанні (кредитору), називають правом вимоги, а відповідний йому обов'язок зобов'язаної сторони (боржника) -

боргом. Отже, зміст зобов'язання становлять права та обов'язки його сторін.

Зобов'язальні правовідносини, як і будь-які інші цивільні правовідносини, виникають з обставин, яким законом надається значення юридичних фактів. Приблизний перелік юридичних фактів, що служать підставами для виникнення цивільних прав та обов'язків, встановлено в ст. 11 ЦК. Зобов'язання виникають із таких самих, загальних для всіх цивільних правовідносин підстав (ч. 2 ст. 509 ЦК).

Найпоширенішою підставою виникнення зобов'язань є договір. Зобов'язання можуть виникати з договорів, які передбачено актами цивільного законодавства (купівля-продаж, дарування, найм, підряд, перевезення тощо), а також з договорів, які не передбачено цими актами, але відповідають загальним засадам цивільного законодавства (ч. 1 ст. 6 ЦК).

До *інших правочинів*, що можуть виступати підставами виникнення зобов'язальних правовідносин, належать односторонні правочини. Наприклад, одностороннім правочином, з якого виникає зобов'язання, є публічна обіцянка винагороди, оскільки особа, яка публічно обіцяла винагороду (нагороду), у разі виконання завдання і передання його результату зобов'язана її виплатити (гл. 78 ЦК).

Зобов'язальні правовідносини можуть виникати *безпосередньо з актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування*. Оскільки за своєю юридичною природою вони є адміністративними актами, зобов'язання виникають з них тільки у випадках, встановлених актами цивільного законодавства. Зазначені акти владних органів можуть бути підставою для укладення договорів, при цьому зміст останніх має відповідати цим актам (ст. 648 ЦК). У сучасних умовах можливість виникнення зобов'язань безпосередньо з актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування значно звузилася. Переважно вони створюють підставу виникнення зобов'язань у сукупності з іншими юридичними фактами.

Нерідко зобов'язання виникають із *неправомірних дій*, зокрема, *заподіяння шкоди, набуття або збереження майна без достатньої правової підстави*. Так, особа, що завдала шкоди неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам або майну іншої особи, зобов'язана відшкодувати її в повному обсязі (гл. 82 ЦК). У свою чергу особа, яка набула або зберегла майно іншої особи без достатньої правової підстави, зобов'язана повернути потерпілому це майно (гл. 83 ЦК). Зобов'язання із неправомірних дій мають на меті досягнення правомірного результату, оскільки виникають саме задля відновлення майнового стану потерпілого.

Підставами виникнення зобов'язальних правовідносин можуть бути й *інші юридичні факти*. До них належать юридичні вчинки, які являють собою правомірні дії, що не є правочинами, але створюють правові наслідки внаслідок приписів закону. Прикладом юридичного вчинку є створення літературного, музичного або будь-якого іншого твору. У процесі створення такого твору дії автора не спрямовані на настання певних правових наслідків, однак такі наслідки виникають у силу прямого припису закону. Незалежно від бажання

автора в результаті створення твору він набуває відповідних особистих та майнових авторських прав. Іншим прикладом юридичного вчинку є рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи. Особа, рятуючи здоров'я та життя фізичної особи, майно фізичної або юридичної особи, діє не задля настання певних правових наслідків. Однак такі наслідки, зокрема щодо відшкодування завданої цій особі внаслідок її дій шкоди, виникають у силу прямого припису закону.

У випадках, встановлених актами цивільного законодавства, зобов'язання можуть виникати з *рішення суду*, наприклад, у разі зміни договору у зв'язку з істотною зміною обставин (ч. 4 ст. 652 ЦК). Підставою виникнення зобов'язань у випадках, встановлених актами цивільного законодавства або договором, може бути настання або ненастання певної події. Наприклад, у випадку смерті особи спадкоємці зобов'язані відшкодувати розумні витрати, які були зроблені одним із них або іншою особою на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця (ч. 1 ст. 1232 ЦК).

6 Цивільно-правовий договір як підстава виникнення зобов'язань.

Види зобов'язань (договорів)

Договір є основною підставою виникнення зобов'язально-правових відносин (зобов'язань), що встановлює певні суб'єктивні права і суб'єктивні обов'язки для сторін, які його уклали.

Договір можна визначити як угоду двох або кількох осіб, спрямовану на встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин.

Предметом договору завжди є певна дія, але ця дія може бути тільки правомірною. Якщо предметом договору буде неправомірною дія, тобто незаконна, то такий договір визнається недійсним.

Договір вважається дійсним при дотриманні таких умов:

- законність дії;
- волевиявлення сторін;
- дотримання встановленої законом форми договору;
- правоздатність і дієздатність сторін.

Головним елементом кожного договору є воля сторін, спрямована на досягнення певної мети, яка не суперечить закону.

Змістом будь-якого договору є права й обов'язки сторін, встановлені ним. Зміст будь-якого договору характеризується його умовами. Прийнято розрізняти *істотні, звичайні і випадкові* умови договору.

Договір вважається укладеним, коли між сторонами в потрібній у належних випадках формі досягнуто згоди по всіх істотних умовах. Такими є умови договору, що визнані такими за законом або необхідні для договорів даного виду, а також всі ті умови, щодо яких за заявою однією із сторін повинно бути досягнуто згоди (наприклад, у договорі купівлі-продажу істотними є предмет, ціна, строк).

Крім згаданих умов, у договорі можуть бути звичайні й випадкові умови.

До звичайних умов належать ті, які вироблені практикою для договорів певного виду та оприлюднені в установленому порядку (наприклад, місце

виконання договору). Ці умови не обов'язково повинні бути включені до договору. Якщо вони не включені до договору, то діє загальна норма Цивільного кодексу. Якщо ж сторони бажають встановити інше місце виконання договору, то це має бути обумовлено в договорі.

Випадковими визначаються такі умови договору, які звичайно в договорах такого виду не передбачаються, але можуть бути встановлені угодою сторін. Наприклад, винагорода повіреному в договорі доручення за виконання доручених йому дій не передбачається, але якщо сторони передбачать умову про винагороду, то повірений має право вимагати її виплати. Отже, випадкова умова, якщо вона включена до договору, має бути виконана.

У договорі може бути зафіксовано волю двох чи кількох осіб.

Договори, в яких бере участь понад двох осіб, називаються багатосторонніми (наприклад, договір про спільну діяльність по спорудженню житла, будівництво шляхів, шкіл і т. п.).

Договори, в яких одна сторона має лише права, а інша — лише обов'язки називають односторонніми.

Договори, в яких кожна із сторін має і права і обов'язки, називають двосторонніми, або взаємними.

Розрізняють договори реальні й консенсуальні.

Реальні договори вважаються укладеними, тобто набувають юридичного значення лише з моменту фактичного здійснення певних дій (наприклад, договір позики слід вважати укладеним не з моменту угоди між сторонами про позику, а з моменту, коли позикодавець передав позичальникові певну суму грошей).

Консенсуальні договори вважаються укладеними і набувають юридичного значення з моменту досягнення угоди з основних умов договору (наприклад, купівля-продаж, найм, підряд тощо).

За своєю формою договори можуть бути **усними і письмовими**. Останні, в свою чергу, поділяються на прості і нотаріально посвідчені.

За загальним правилом вибір форми договору залежить від бажання осіб, що його укладають. Однак у ряді випадків закон вимагає, щоб договори були укладені в певній формі. Якщо для договору не встановлено такої форми, він вважається укладеним, поки поведінка осіб свідчить про їхню волю укласти договір. Мовчання визначається виявом волі укласти договір лише у випадках, передбачених законом.

Усна форма допускається в договорах, що виконуються під час їх укладання, якщо інше не встановлено законом (наприклад, договір купівлі-продажу за готівку).

Проста письмова форма застосовується в разі укладення договорів між юридичними особами, між фізичною та юридичною особою, крім договорів, що виконуються під час їх укладення. У простій письмовій формі укладаються й інші договори громадян між собою, якщо дотримання цієї форми вимагає закон (наприклад, договір майнового найму (оренди) між громадянами на строк понад одного року).

Нотаріальне посвідчення письмових договорів обов'язкове у випадках, передбачених у законі. Таким чином, укладаються договір купівлі-продажу жилого будинку та деякі інші. Таке посвідчення здійснюється нотаріусом або іншою посадовою особою, яка відповідно до закону має право на вчинення даної нотаріальної дії шляхом вчинення на документі, в якому викладено текст правочину, посвідчувального напису. На вимогу фізичної або юридичної особи будь-який правочин з її участю може бути посвідчений нотаріально.

Недодержання форми договору, якої вимагає закон, тягне недійсність договору лише в разі, якщо такий наслідок безпосередньо обумовлений у законі.

Договір вважається укладеним, коли сторони досягли згоди по всіх істотних умовах і угоду належним чином оформили.

7 Процес (порядок) укладання договору

Договір вважається укладеним, якщо сторони в належній формі погодили між собою його істотні умови. Погодження цих умов відбувається в процесі переговорів, які передують укладанню договору.

Загальний порядок укладання договорів регулюється ст. 638-650 ЦК. Переговори починаються з пропозиції укласти договір, яку одна сторона робить іншій. Така пропозиція, що знаходить своє вираження у запропонованому проекті договору, називається **офертою**, а особа, яка з нею звертається — оферентом. Ініціатором оферти є, як правило, сторона, яка надає послуги, речі (продавець, постачальник, підрядник).

Щоб пропозиція укласти договір вважалася офертою, вона має відповідати певним умовам:

- в ній повинні міститися всі істотні умови майбутнього договору, щоб сторона, яка отримала пропозицію, зрозуміла, про що йдеться. Якщо пропозиція таких умов не містить, то вона є не офертою, а лише викликом на оферту, який ні до чого не зобов'язує;
- оферта має бути адресована конкретній особі. Тому різні об'яви, реклами, прайс-листи не можуть визнаватися офертою, це лише пропозиції невизначеному колу осіб зробити оферту.

Для укладення договору однієї оферти замало, необхідно, щоб особа, якій була адресована оферта, дала згоду прийняти пропозицію. Відповідь про прийняття пропозиції має назву **акцепт**. Акцептантом може бути лише та особа, якій була адресована оферта. Якщо згоду укласти договір дає інша особа, це є нова оферта, з якою ця особа звертається до колишнього оферента, який у разі позитивної відповіді стане акцептантом.

Акцепт має бути повним і безумовним. Якщо сторона погоджується в цілому з пропозицією, але бажає внести в умови договору деякі корективи, скажімо, зазначає, що поставку продукції бажано здійснювати автомобільним транспортом, не поквартально, а помісячно, то така відповідь є не акцептом, а новою офертою.

Якщо пропозиція укласти договір була направлена із зазначенням строку для відповіді, то договір вважається укладеним, якщо позитивна відповідь була надана протягом зазначеного строку. В тому випадку, коли строк на відповідь не зазначався, договір вважається укладеним, якщо згода укласти його дана негайно або протягом звичайного нормального часу для відповіді.

Якщо особа, яка отримала пропозицію укласти договір, у межах строку для відповіді вчинила дію відповідно до вказаних у пропозиції умов договору (відвантажила товари, надала послуги, виконала роботу, сплатила відповідну суму грошей тощо), що засвідчує її бажання укласти договір, ця дія є прийняттям пропозиції, якщо інше не вказано в пропозиції укласти договір або не встановлено законом. Відповідь, одержана із запізненням, є новою пропозицією.

Особливості укладення договору на торгах визначаються відповідними нормативними актами, правилами їх проведення, локальними нормативними актами.

Торги можуть проводитися у вигляді аукціону чи конкурсу. Торги на аукціоні виграє особа, яка запропонувала найбільшу ціну (на аукціоні може бути названа найвища ціна, яка потім поступово зменшується. Відповідно аукціон виграє особа, яка перша погодиться на зменшену ціну. За умовами аукціону може бути передбачено, що всі учасники пропонують свою ціну в запечатаному конверті, а після відкриття конверту перемагає той, хто запропонував найбільшу). На конкурсі перемагає особа, яка за висновком конкурсної комісії, заздалегідь призначеної організаторами торгів, запропонувала найкращі умови.

Договір може бути укладеним в будь-якій формі, якщо вимоги щодо форми договору не встановлені законом. Договір, який підлягає нотаріальному посвідченню або державній реєстрації, вважається укладеним з моменту його нотаріального посвідчення або державної реєстрації, а в разі необхідності і нотаріального посвідчення, і державної реєстрації — з моменту державної реєстрації.

8 Способи забезпечення виконання зобов'язань: неустойка, застава, порука, завдаток, гарантія

Здійснення права у зобов'язальних правовідносинах залежить не лише від волі суб'єкта права, але й від волі боржника. *Загальним заходом*, що стимулює боржника до належного виконання своїх обов'язків, є можливість *стягнення збитків*. Однак така міра не завжди здатна викликати необхідний практичний результат. Можливі випадки, коли боржник не виконує свої зобов'язання, але кредитор ніяких збитків не несе, або якщо і несе, з тих чи інших причин не в змозі довести їх розмір. Тому сторони у зобов'язальних правовідносинах досить часто використовують *додаткові забезпечувальні заходи*, що покликані стимулювати боржника до своєчасного та належного виконання зобов'язання шляхом встановлення невиконання чи неналежного виконання зобов'язання.

Такі додаткові заходи в праві мають назву *способи забезпечення виконання зобов'язань*. Згідно з ЦК України до них відносяться неустойка, порука, гарантія, застава, притримання та завдаток. Використання тих чи інших способів забезпечення залежить від сутності забезпечуваного зобов'язання.

Неустойка – це визначена законом чи договором грошова сума або інше майно, яке боржник повинен передати кредиторіві у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання. Предметом неустойки може бути не тільки грошова сума, але й рухоме чи нерухоме майно.

Різновидами неустойки є штраф та пеня.

Штрафом визнається неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання.

Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання. Отже на відміну від штрафу пенею забезпечується *своєчасне* виконання *грошового* зобов'язання. Пеня – це тривала неустойка, сума якої збільшується з кожним днем прострочення.

Привабливість неустойки як способу забезпечення виконання зобов'язання полягає в тому, що:

- по-перше, неустойка стягується лише за факт винного порушення зобов'язання, незалежно від наявності у кредитора збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання;
- по-друге, не вигідні наслідки порушення зобов'язання (розмір відповідальності у вигляді неустойки) сторони знають заздалегідь – вже на момент укладення основного зобов'язання, бо чи то самі визначають його договором, чи то він є визначеним безпосередньо актом цивільного законодавства.

У відповідності із підставами встановлення розрізняють *договірну* та *законну* неустойки. Договірна неустойка встановлюється домовленістю сторін, тому її розмір, співвідношення із збитками, порядок обчислення залежать цілком від сутності відносин за основним зобов'язанням і волі його учасників.

По відношенню до збитків неустойка диференціюється на штрафну, залікову, виключну та альтернативну.

Неустойка, що стягується понад збитки, називається *штрафною*. Штрафна неустойка має значення загального правила (ст. 626 ЦК) і застосовується у всіх випадках, якщо договором не передбачені інші види неустойки.

Договором може бути встановлено обов'язок відшкодувати збитки лише у тій частині, у якій вони не покриті неустойкою. Неустойка в цьому разі буде мати *заліковий* характер. Наприклад, якщо невиконанням зобов'язання заподіяно збитків на суму 1000 грн., а неустойку встановлено в сумі 600 грн., кредитор має право вимагати від боржника відшкодування збитків лише в сумі 400 грн.

Виключна неустойка обмежує відповідальність за невиконання чи неналежне виконання лише сплатою неустойки і виключає вимоги про відшкодування збитків.

Закон дозволяє сторонам за договором встановлювати можливість стягнення кредитором або неустойки, або збитків. Така неустойка одержала назву *альтернативної*.

Найбільшу забезпечувальну силу має штрафна (кумулятивна) неустойка. Вона виконує виключно функцію штрафу. Інші види неустойки (залікова, виключна, альтернативна) поряд із функцією штрафу виконують і компенсаційну функцію (використовуються для відшкодування збитків, або зараховуються у суму їх відшкодування).

Сплата (передача) неустойки і відшкодування збитків не звільняють боржника від виконання зобов'язання в натурі, якщо інше не встановлено законом або договором (ч.1. ст.622 ЦК).

До вимог про стягнення неустойки застосовується скорочений строк позовної давності в один рік (ст. 258 ЦК).

Застава – це спосіб забезпечення виконання зобов'язання, при якому кредитор-заставодержатель має право у разі невиконання боржником (заставадавцем) зобов'язання, забезпеченого заставою, одержати задоволення за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами цього боржника, якщо інше не встановлено законом.

В умовах ринкової економіки застава є одним із найбільш широко використовуваних інструментів забезпечення. Вона ефективно стимулює боржника до належного виконання своїх зобов'язань (острахом втрати майна), а в разі їх невиконання є дієвим способом задоволення інтересів кредитора. Забезпечувальна дія застави полягає в тому, що по-перше, зі всієї майнової маси боржника виділяється конкретне майно, на яке в разі невиконання боржником забезпеченого зобов'язання може бути звернено стягнення; і по-друге, кредитор-заставодержатель має можливість задовольнити свої вимоги переважно перед іншими кредиторами боржника. Отже, застава “захищає” кредитора одночасно і від боржника, і від інших кредиторів боржника.

Предметом застави може бути будь-яке майно (речі, гроші, цінні папери, майнові права) за виключенням тих обмежень, що встановлюються законом. Зокрема, не може бути заставлене 1) майно, вилучене з цивільного обороту; 2) національні культурні та історичні цінності, які є об'єктами державної власності і занесені або підлягають занесенню до Державного реєстру національної культурної спадщини; 3) інше майно, застава якого прямо заборонена законом. Крім того, не можуть бути заставлені вимоги, що мають особистий характер, наприклад вимоги про стягнення аліментів, про відшкодування шкоди, заподіяної життю та здоров'ю громадянина.

Закон передбачає можливість застави так званого “майбутнього майна” – речей та майнових прав, які заставадавець набуває після укладення угоди про заставу (майбутній урожай, приплід худоби тощо).

Сутність **поруки** як способу забезпечення виконання зобов'язання полягає в тому, що третя особа (поручитель) зобов'язується перед кредитором іншої особи *нести відповідальність* в разі невиконання останньою її обов'язку перед кредитором.

Отже, поручитель *не зобов'язаний виконувати обов'язок* боржника за основним зобов'язанням (реальне виконання зобов'язання іншою особою часто буває взагалі неможливим). Його роль цілком доцільно обмежена законодавцем обов'язком нести відповідальність за боржника. Однак поручитель має *право* виконати забезпечене ним зобов'язання з метою запобігти сплаті кредитором додаткових сум, що можуть бути викликані простроченням виконання (проценти, збитки).

Встановлення поруки оформлюється договором, який укладається між поручителем і кредитором за основним зобов'язанням. Якщо договір поруки укладений як трьохсторонній договір між поручителем, боржником та кредитором, нема підстав визнавати його недійсним, коли всі суттєві умови поруки в ньому викладені. Суб'єктами договору поруки можуть бути будь-які особи, як фізичні, так і юридичні.

Необхідність в укладенні договору між поручителем та боржником виникає, коли постає питання про оплату послуг поручителя: вимагати виплати винагороди за надану послугу поручитель має тільки тоді, коли про це є спеціальна угода між поручителем і боржником.

Договір поруки вважається укладеним, коли сторони досягли згоди зі всіх суттєвих умов (консенсуальний) і дотрималися письмової форми. Недодержання письмової форми робить договір нікчемним. За бажанням сторін він може бути нотаріально посвідчений.

В українському законодавстві закріплений новий спосіб забезпечення виконання зобов'язань – *гарантія*. Суть його полягає в тому, що банк, інша кредитна установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку.

Отже учасниками відносин, пов'язаних з видачею гарантії є гарант, бенефіціар – кредитор за основним зобов'язанням, та принципал – боржник за основним зобов'язанням. Коло суб'єктів, які можуть виступати гарантами, законом обмежене: ними можуть бути лише банки, інші кредитні установи, або страхові організації.

Гарантія є *одностороннім правочином*, змістом якого є обов'язок гаранта сплатити кредитор-бенефіціару *грошову суму відповідно до умов гарантії*. Гарантія діє протягом строку, на який її видано, і є чинною від дня її видачі, якщо в ній не встановлено інше.

Обсяг відповідальності гаранта перед бенефіціаром за порушення боржником-принципалом зобов'язання, забезпеченого гарантією, *обмежується* сплатою суми, на яку видано гарантію.

Право бенефіціара по відношенню до гаранта на отримання відповідної грошової суми реалізується шляхом заявлення *письмової вимоги* (наприклад, претензії), до якої додаються документи вказані в гарантії. Заявити вимогу до гаранта можливо лише в межах строку, на який видано гарантію.

Гарант не тільки відповідає перед бенефіціаром за порушення зобов'язання боржником, але й несе *самостійну* відповідальність за невиконання чи неналежне виконання *свого* обов'язку. І це є ніщо інше, як відповідальність боржника за грошовим зобов'язанням. За загальним правилом,

така відповідальність не обмежується сумою, на яку видано гарантію, хоча гарантією може бути передбачено й інше.

Бенефіціар не може передавати іншій особі право вимоги до гаранта. Це правило має диспозитивний характер, тобто безпосередньо у гарантії може бути передбачене протилежне. Отже наявність чи відсутність у бенефіціара такого права залежить виключно від волі гаранта.

Інша група відносин, що виникає у зв'язку з видачею гарантії, це відносини між гарантом та боржником-принципалом. Вони ґрунтуються на нормах цивільного законодавства та договорі між гарантом і боржником. Законом, зокрема, визначається, що гарант, в разі сплати кредитору грошової суми у відповідності з умовами гарантії, має право на *зворотну вимогу (регрес)* до боржника, а також має право на *винагороду* за надані боржникові послуги. Однак лише договором сторін може бути визначений *розмір* такої винагороди, а також *порядок її сплати*, бо безпосередньо ЦК встановлює лише положення про те, що "гарант має право на оплату послуг, наданих ним боржникові". Виходячи із формулювання статті слід припустити, що послуги гаранта можуть бути і безоплатними. Друге важливе питання, яке може бути визначене домовленістю між гарантом та принципалом – це розмір зворотної вимоги гаранта до боржника. Якщо це питання не врегульоване договором буде діяти загальне правило: гарант має право на регрес в межах суми, сплаченої ним за гарантією кредитором. Слід зазначити, що відсутність письмового договору між боржником та гарантом ніяк не впливає на дійсність виданої кредитору гарантії.

Гарантії поділяються на *відкличні* та *безвідкличні*. Якщо в гарантії не зафіксовано, що вона може бути відкликана гарантом, гарантія визнається безвідкличною.

На відміну від інших способів забезпечення виконання зобов'язання, які мають похідний (акцесорний) характер, гарантія є *незалежною* від основного зобов'язання. Припинення основного зобов'язання або визнання його недійсним не тягне за собою припинення гарантії, навіть тоді, коли в гарантії міститься посилання на основне зобов'язання. Відмовитися від задоволення вимог кредитора гарант може тільки тоді, коли такі вимоги не відповідають умовам гарантії або сплинув строк дії гарантії. Незалежність гарантії від основного зобов'язання підкреслюється і правилом, встановленим ч.3 ст. 567 ЦК. Гарант, який після пред'явлення до нього вимоги кредитором дізнався про недійсність основного зобов'язання або про його припинення, повинен негайно сповістити про це кредитора та боржника. Однак при отриманні, незважаючи на таке повідомлення, повторної вимоги бенефіціара гарант зобов'язаний його задовольнити. До отримання повторної вимоги та збігу розумного часу на її розгляд гарант не вважається таким, що вдався до прострочення за своїм зобов'язанням перед бенефіціаром.

Зобов'язання гаранта перед кредитором припиняються у разі: сплати кредитором суми, на яку видано гарантію; закінчення строку дії гарантії; відмови кредитора від своїх прав за гарантією шляхом повернення її гарантові або шляхом подання гаранту письмової заяви про звільнення його від обов'язків за гарантією. Гарант, якому стало відомо про припинення гарантії,

повинен негайно повідомити про це боржника.

Завдатком є грошова сума або рухоме майно, що видається кредитором боржником в рахунок належних з нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання. Завдаток може бути використаний при укладенні різних договорів, зокрема, купівлі-продажу, найму житлових приміщень, підряду і т.і. Обмежень стосовно суб'єктного складу договору про встановлення завдатку ЦК не містить.

Виходячи з визначення, наданого законом, завдаток виконує три функції: *платіжну*, бо передається в рахунок належних за договором платежів, *посвідчувальну*, оскільки сплата завдатку є доказом факту укладення основного договору (купівлі-продажу, найму і т.і.), та *забезпечувальну*, бо є способом стимулювання сторін до виконання зобов'язання та відшкодування їх інтересів у разі невиконання.

Специфіка завдатку порівняно з іншими способами забезпечення проявляється в тому, що ним можуть забезпечуватися лише договірні грошові зобов'язання (ст.570 ЦК). Він не може бути використаний для забезпечення деліктних зобов'язань, зобов'язань, що виникають із безпідставного збагачення. Договір про завдаток завжди вчиняється у письмовій формі, і вважається укладеним лише після виконання обов'язку з передачі предмету завдатку контрагенту.

Від завдатку слід відрізнити аванс - повний або частковий платіж за договором. Згідно зі ст. 570 ЦК, якщо не буде встановлено, що сума, сплачена в рахунок належних з боржника платежів, є завдатком, вона вважається авансом. Аванс як і завдаток виконує посвідчувальну та платіжну функції, але він не є способом забезпечення виконання зобов'язання. Якщо сторона, що одержала аванс, не виконала своїх зобов'язань, інша сторона має право вимагати лише повернення авансу, а не сплати його подвійної суми. І навпаки, якщо відповідальною за невиконання зобов'язання буде сторона що передала аванс, вона має право вимагати його повернення. Завдаток за своїми наслідками може бути прирівняний до авансу (тобто підлягає поверненню) лише при наявності наступних обставин: 1) у разі припинення зобов'язання до початку його виконання; 2) внаслідок неможливості його виконання (наприклад, в разі випадкового знищення майна, що підлягало передачі за договором).

9 Припинення зобов'язань, способи припинення зобов'язань

Припиненням зобов'язання є погашення внаслідок дії правоприпиняючих юридичних фактів прав і обов'язків сторін, що становлять його зміст.

Припинення зобов'язання має остаточний характер, тобто цивільне законодавство не передбачає можливості відновлення вже припиненого зобов'язання. Наприклад, зобов'язання припинено зарахуванням, однак пізніше контрагент відмовляється від зробленої ним заяви про зарахування, з посиланням на ст. 214 ЦК. У такій ситуації подальша відмова не матиме наслідком поновлення попередньо існуючих правових зв'язків між боржником і кредитором.

Настання юридично значущих обставин, що зумовлюють припинення зобов'язання, не пов'язується із динамікою відповідного зобов'язального правовідношення. Тобто певні юридичні дії та події тягнуть за собою припинення зобов'язання як виконаного частково, так і такого, виконання якого не відбулося взагалі. В останньому випадку існування прав і обов'язків припиняється лише на майбутнє.

Главою 50 ЦК встановлено перелік найбільш поширених підстав припинення зобов'язань, який з огляду на положення ст. 598 ЦК не може бути охарактеризований як вичерпний, оскільки договором та/або законом можуть бути передбачені й інші підстави припинення зобов'язань.

До переліку підстав припинення зобов'язання ЦК відносить:

- належне виконання (ст. 599 ЦК);
- передання відступного (ст. 600 ЦК);
- зарахування (ст. 601 ЦК);
- домовленість сторін, у тому числі новація (ст. 604 ЦК);
- прощення боргу (ст. 605 ЦК);
- поєднання боржника і кредитора в одній особі (ст. 606 ЦК);
- неможливість виконання (ст. 607 ЦК);
- смерть фізичної особи, ліквідація юридичної особи (статті 608, 609 ЦК).

Внаслідок того, що наведений перелік не має вичерпного характеру, зобов'язання можуть припинятися і з інших підстав, передбачених договором або законом.

Так, стосовно окремих видів договорів цивільне законодавство України передбачає додаткові підстави припинення відповідних зобов'язань. До них, зокрема, належить відмова страхувальника або страховика за договором страхування (ст. 997 ЦК), загибель майна, переданого в управління за договором управління майном (ст. 1044 ЦК), припинення права правоволодільця на торговельну марку чи інше позначення, визначене в договорі, без його заміни аналогічним правом за договором комерційної концесії (ст. 1126 ЦК), визнання недієздатним, безвісно відсутнім, обмежено дієздатним учасника договору простого товариства за цим договором (ст. 1141 ЦК) та ін.

Іноді закон пов'язує припинення зобов'язання зі спливом (пропусченням) певних строків. Наприклад, кредитор спадкодавця, який не пред'явив вимоги до спадкоємців, що прийняли спадщину, у строки, встановлені ст. 1281 ЦК, позбавляється права вимоги, що свідчить про припинення зобов'язання. Про припинення зобов'язання свідчить вказівка законодавця на погашення вимоги (наприклад, ст. 113 ЦК), її втрату кредитором або позбавлення.

10 Поняття, підстави та умови відповідальності за порушення зобов'язань

Зобов'язальне правовідношення як триваючий у часі правовий зв'язок учасників цивільних відносин протягом свого існування потенційно може мати декілька послідовних стадій – виникнення, забезпечення, виконання, припинення. Звичайно, будь-яке зобов'язання має стадії виникнення та

припинення, але далеко не завжди воно буває забезпечене, а іноді навіть виконане. Однак кожна з цих стадій характеризує так би мовити "позитивний" характер розвитку правовідношення.

Порушення зобов'язання є негативним фактором в існуванні зобов'язального правовідношення і не може розглядатися як звичайна стадія його розвитку. Порушення зобов'язання є антиподом його належного виконання, оскільки характеризує аномальну, нетипову поведінку учасника цивільних відносин й означає такий стан правовідношення, коли одна, а іноді обидві його сторони не дотримуються приписів досягнутої домовленості або законодавчо встановлених правил.

Стаття 610 ЦК визначає, що **порушенням зобов'язання** є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання).

Невиконання та неналежне виконання зобов'язання не завжди можна чітко розмежувати. В окремих випадках неналежне виконання зобов'язання може перетворитися на його невиконання. Наприклад, якщо за договором перевезення вантажу перевізник не видає вантаж на вимогу одержувача протягом тридцяти днів після спливу строку його доставки (ч. 2 ст. 919 ЦК), то прострочення виконання (неналежне виконання) трансформується у невиконання договору.

Окремим випадком порушення зобов'язання, коли неправомірні дії сторони полягають у порушенні строків виконання, є **прострочення сторони зобов'язання**.

Часове унормування цивільних відносин здійснюється не тільки за допомогою встановлення строків (термінів) виникнення, зміни чи припинення відповідних прав та обов'язків (наприклад, позовної давності), а й шляхом визначення правових наслідків недотримання цих строків у зобов'язальних відносинах.

Прострочення необхідно розглядати як порушення обов'язку передати певну річ, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші, вчинити інші дії у передбачений договором чи в інший розумний строк після виникнення зобов'язання.

Виділяють такі види прострочення: прострочення кредитора і прострочення боржника.

Прострочення боржника (ст. 612 ЦК) має місце у випадку, коли він не приступив до виконання зобов'язання або коли не виконав його у встановлений договором чи законом строк. Прострочення боржника поділяється на прострочення виконання зобов'язання передати річ, виконати роботу, надати послугу та прострочення виконання грошового зобов'язання.

Перший вид прострочення боржника не має істотних відмінностей від інших видів порушень договірних обов'язків. Другий вид, а саме - прострочення виконання грошового зобов'язання має особливості, оскільки несе на собі відбиток економічних і юридичних властивостей грошей та грошових зобов'язань як їх правової форми, що знайшло вираження в юридичному закріпленні особливих мір правових наслідків та спеціальних

правил їх застосування.

Факт прострочення впливає на зміст основного договірної зобов'язання, доповнюючи його додатковими правовими наслідками, зокрема, мірами цивільно-правової відповідальності таких як відшкодування збитків, заподіяних простроченням, стягнення (передача) неустойки, а за грошовими зобов'язаннями - сплатою процентів річних та інфляційних втрат.

Якщо внаслідок прострочення боржника виконання зобов'язання втратило інтерес для кредитора, йому надається право відмовитись від прийняття простроченого виконання та вимагати відшкодування збитків.

Прострочення боржника призводить також до підвищення його відповідальності, а саме з моменту прострочення боржник відповідає за неможливість виконання, у тому числі, якщо вона настала випадково (відповідальність незалежно від наявності вини боржника).

Прострочення кредитора (ст. 613 ЦК) полягає у безпідставній відмові від прийняття належного виконання, у невиконанні кредиторських обов'язків, у інших діях чи бездіяльності з боку кредитора, які не дозволяють боржнику належним чином виконати зобов'язання.

Цивільне законодавство визначає такі випадки прострочення кредитора: відмова прийняти зобов'язання, виконане належним чином; ухилення від прийняття виконання; нездійснення дій, без яких боржник не може виконати свого обов'язку; відмова кредитора повернути борговий документ, видати розписку, здійснити відповідний напис на борговому документі; відсутність кредитора або уповноваженої ним особи у місці виконання зобов'язання; відсутність законного представника недієздатного кредитора.

Всі наведені випадки в позитивному аспекті є формами участі кредитора у виконанні зобов'язання, а у негативному - формами його прострочення.

Прострочення кредитора тягне за собою певні правові наслідки як для нього, так і для боржника, а саме: перерозподіл ризику можливих збитків (кредитор зобов'язаний відшкодувати боржнику збитки, завдані простроченням); звільнення боржника від сплати процентів річних; відстрочення виконання зобов'язання боржником на час прострочення кредитором.

11 Види цивільно-правової відповідальності

Відсутність в актах цивільного законодавства легального визначення поняття цивільної відповідальності обумовлює наявність різних підходів при дослідженні цього правового інституту. Так, навіть висловлювалася думка про недоцільність розгляду цивільно-правової відповідальності як єдиної правової категорії, оскільки різні види цієї відповідальності спрямовані на досягнення різних цілей. Зокрема, договірна відповідальність спрямована на упорядкування зобов'язань, а деліктна відповідальність має за мету позбутися цивільних правопорушень.

Цивільно-правова відповідальність, як і будь-яка інша багатоаспектна юридична категорія, характеризується внутрішньою єдністю та диференціацією складових елементів. Наявність загальних рис, функцій та умов виникнення для

різних видів цивільно-правової відповідальності свідчить про існування єдиного поняття "цивільно-правова відповідальність". Отже, цивільно-правова відповідальність при всій різноманітності прояву в суспільних відносинах, що регулюються нормами цивільного права, однорідна й спирається на єдині принципи правового регулювання. Уперше в ЦК, окрім норм про відповідальність, які розміщені у різних інститутах, закріплені норми стосовно загальних заходів відповідальності за порушення суб'єктивних цивільних прав (ст. 22, 23 ЦК).

Єдність категорії цивільно-правової відповідальності не виключає існування певних її різновидів, що обумовлюється широтою кола цивільних відносин. Класифікація здійснюється за різними критеріями, що мають юридичне значення.

Залежно від підстав виникнення цивільних прав та обов'язків, що порушені, розрізняють договірну та недоговірну відповідальність.

Договірна відповідальність має місце при порушенні цивільного обов'язку, що виникає з укладеного сторонами договору. Порушення договірного зобов'язання може полягати у невиконанні або у неналежному виконанні стороною свого обов'язку.

Договірна відповідальність - це відповідальність за порушення існуючого між сторонами договірного зобов'язання, та становить додатковий до основного, вже існуючого, юридичний обов'язок. Цей новий обов'язок приєднується до невиконаного, при цьому, як правило, не змінюючи останнього. Так, згідно з ч. 1 ст. 622 ЦК боржник, який сплатив неустойку і відшкодував збитки, завдані порушенням зобов'язання, не звільняється від обов'язку виконати зобов'язання в натурі, якщо інше не встановлено договором або законом.

Недоговірна відповідальність – це відповідальність за порушення цивільних прав та обов'язків, що виникають не з договору, а з інших підстав (юридичних фактів). При цьому не можна ототожнювати недоговірну і деліктну відповідальність. Остання настає лише у разі завдання шкоди безпосередньо особі чи майну фізичної особи або майну юридичної особи, тобто на підставі цивільного правопорушення (делікту). Недоговірною ж є, наприклад, і відповідальність недобросовісної сторони недійсного правочину, що не заснована на вчиненні цивільного правопорушення. Отже, недоговірна та деліктна відповідальність співвідносяться між собою як ціле та частина. Безперечно, деліктна відповідальність є найбільш поширеним різновидом недоговірної відповідальності.

Недоговірна відповідальність настає у разі порушення встановленого законом або іншим актом цивільного законодавства юридичного обов'язку, що має абсолютний характер. У абсолютних правовідносинах обов'язок особи полягає в утриманні від вчинення таких дій, що порушують суб'єктивні цивільні права та охоронювані законом інтереси інших учасників відносин. У разі ж порушення суб'єктивного цивільного права конкретного носія пасивний обов'язок трансформується у новий обов'язок, який полягає вже у здійсненні активних дій (зокрема, у відшкодуванні шкоди).

Відмінність між договірною та недоговірною відповідальністю полягає у декількох моментах. Суб'єктом договірної відповідальності є конкретно визначена особа (боржник), яка перебуває з потерпілою особою у відносних відносинах. Суб'єктом недоговірної відповідальності може бути будь-яка особа, яка порушила суб'єктивне право потерпілого, перебуваючи з ним в абсолютних відносинах. На практиці можуть мати місце випадки, коли правопорушник та потерпілий перебувають у договірних відносинах, але заподіяння шкоди однією із сторін іншій не пов'язане з виконанням цього договірного зобов'язання. За таких обставин виникає недоговірна відповідальність. Остання врегульовується переважно імперативно. Для договірної відповідальності ЦК встановлює лише загальні правила – загального чи спеціального для окремих договірних зобов'язань характеру. Вони є диспозитивними і сторони при укладенні договору мають право врегулювати питання відповідальності інакше.

Отже, форми і розмір недоговірної відповідальності встановлюються тільки законом (імперативність регулювання), а форми і розмір договірної відповідальності визначаються як законом, так і укладеним договором (диспозитивність регулювання). За домовленістю сторін у договорі може встановлюватися відповідальність за дії або бездіяльність, які у чинному законодавстві правопорушеннями не вважаються, або передбачатися інша форма відповідальності, ніж та, що закріплена у законі за певне правопорушення. Сторони також мають можливість збільшити або зменшити розмір відповідальності у порівнянні із зазначеним у законі, якщо у ньому це прямо не забороняється. Зокрема, спеціальне правило про неможливість зміни (у тому числі й обмеження розміру відповідальності) встановлено для договорів приєднання (ст. 634 ЦК).

Вважається, що недоговірна відповідальність є більш суворою, ніж договірна. Ця суворість обумовлюється такими чинниками, як імперативне врегулювання її умов, розміру та форм.

Залежно від розміру цивільно-правова відповідальність може бути повною, обмеженою та кратною (збільшеною).

Повна відповідальність полягає у відшкодуванні (компенсації) шкоди, завданої правопорушенням у еквівалентному (рівному) розмірі. Зокрема, збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі (ч. 3 ст. 22 ЦК). Наявність і розмір збитків, завданих правопорушенням, доказується потерпілою особою. Так, при визначенні неодержаних доходів (упущеної вигоди) враховуються заходи, вжиті особою щодо їх одержання.

Повна відповідальність проявляється і у компенсації моральної шкоди (ст. 23 ЦК).

Повна відповідальність при порушенні договірних зобов'язань включає також сплату неустойки у випадках, якщо така міра відповідальності за порушення зобов'язання встановлена договором або актом цивільного законодавства (ст. 624 ЦК).

В окремих випадках законодавець встановлює винятки із загального принципу повної відповідальності, а саме-допускає обмежену відповідальність.

Обмежена відповідальність передбачає встановлення меж розміру збитків, які підлягають відшкодуванню. У таких випадках розмір завданої правопорушенням шкоди перевищує розмір відшкодування. Обмеження розміру відповідальності може бути обумовлено певним видом діяльності особи (ч. 2 ст. 924 ЦК, ст. 113 Статуту залізниць України (далі – СЗУ)), поведінкою кредитора (ст. 616 ЦК) або потерпілої особи (ч. 2 ст. 1193 ЦК), майновим станом фізичної особи, яка завдала шкоду (ч. 4 ст. 1193 ЦК) тощо.

Обмежена відповідальність може встановлюватися законом, договором або рішенням суду. При цьому не може обмежуватися (або скасовуватися) відповідальність за умисне порушення зобов'язань.

Якщо ж таке обмеження встановлене правочином, то він відповідно до ч. 3 ст. 614 ЦК є нікчемним.

Цивільно-правова відповідальність може обмежуватися розміром фактичної шкоди, заподіяної майну, вартістю втраченого майна, розміром виключної неустойки.

Сутність кратної відповідальності полягає в обов'язку сплати збитків у більшому розмірі, ніж розмір завданої майнової шкоди. Обчислення розміру стягнення здійснюється шляхом визначення завданих збитків та їх кратним помноженням. Згідно зі статтями 230, 231 ЦК у разі вчинення правочину під впливом обману або насильства винна сторона відшкодовує іншій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду. Кратний розмір відповідальності може встановлюватися і домовленістю сторін.

При множинності суб'єктного складу у разі порушення зобов'язання має місце часткова або солідарна відповідальність. При цьому вид відповідальності залежить від її розподілу між співборжниками.

За загальним правилом відповідальність співборжників перед кредитором є частковою (ст. 540 ЦК), тобто окрема відповідальність кожного з них у певній частині, визначеній договором або законом. При цьому припускається, що розмір відповідальності кожного є рівним, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства, не впливає із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту.

Солідарна відповідальність виникає лише у випадках, встановлених договором або законом, зокрема у разі неподільності предмета зобов'язання.

Солідарна відповідальність ґрунтується на принципі "один за всіх", що означає її нероздільність між солідарними боржниками (ст. 543 ЦК). Цей вид відповідальності є більш сприятливим для кредитора, оскільки він може задовольнити свої вимоги відразу від одного боржника, наприклад, найбільш платоспроможного. При цьому солідарні боржники залишаються зобов'язаними доти, доки їхній обов'язок не буде виконаний у повному обсязі, незважаючи навіть на те, що один із них виконав певну частину вимог кредитора. Солідарна відповідальність, зокрема, має місце в учасників повного товариства між собою за зобов'язаннями цього товариства (ст. 124 ЦК), осіб, які спільно завдали шкоду (ст. 1190 ЦК), та в інших випадках.

У разі виникнення відповідальності у третіх осіб, які не є учасниками зобов'язання, має місце субсидіарна відповідальність. Субсидіарна

відповідальність має додатковий стосовно відповідальності правопорушника характер. Отже, реалізація субсидіарної відповідальності здійснюється "почергово". При цьому вимоги мають бути висунуті насамперед до боржника і лише у разі неотримання від нього їх задоволення повністю або частково - до особи, яка несе додаткову (субсидіарну) відповідальність. Субсидіарною є відповідальність учасників товариства з додатковою відповідальністю за зобов'язаннями товариства (ст. 151 ЦК), відповідальність батьків (усиновлювачів) або піклувальника за шкоду, завдану неповнолітніми особами (ст. 33 ЦК) та ін. При виконанні вимоги кредитора у субсидіарного боржника, як правило, не виникає права зворотної вимоги до основного боржника.

Окремий різновид цивільно-правової відповідальності - відповідальність у порядку регресу, яка має місце, наприклад, після виконання солідарного обов'язку одним із співборжників (статті 544, 1191 ЦК). За таких умов він набуває право на зворотну вимогу (регрес) до кожного з решти солідарних боржників у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або законом. При цьому власна сплачена частка боргу такої особи не враховується.

Існують й інші класифікації цивільно-правової відповідальності за різними критеріями.

Форма цивільно-правової відповідальності – це засіб вираження додаткових майнових обтяжень, що покладаються на правопорушника.

Цивільне законодавство встановлює різні форми відповідальності. До них, зокрема, належать: відшкодування збитків (ст. 22 ЦК); компенсація моральної шкоди (ст. 23 ЦК); сплата неустойки (ст. 624 ЦК); втрата завдатку (ст. 571 ЦК) та ін.

Усі форми цивільної відповідальності поділяються на загальні і спеціальні. Відшкодування збитків є загальною формою цивільно-правової відповідальності, оскільки ця форма є найбільш поширеним, суттєвим та разом з тим універсальним способом захисту порушених прав. На відміну від спеціальних форм цивільно-правової відповідальності - сплати неустойки та втрати завдатку, які застосовуються лише у спеціально передбачених договором або законом випадках для відповідного виду цивільних правопорушень, стягнення збитків застосовується в усіх, за незначними винятками, випадках порушення особою наявного суб'єктивного цивільного обов'язку та незалежно від спеціального застереження в договорі чи в законі. Загальною формою відповідальності у цивільному праві є також компенсація моральної шкоди.

ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Тема 1 Поняття, предмет сімейного права України

План

1. Загальна характеристика сімейного права як галузі права.

2. Джерела, система та завдання сімейного права України.

1 Загальна характеристика сімейного права як галузі права

Серед різноманітних суспільних відносин, урегульованих правом, виокремлюють сферу досить складних людських стосунків, які засновані на родинних зв'язках або спрямовані на їх створення та водночас можуть містити елементи економічного характеру. Це — сімейні правовідносини. Вони виникають на основі укладеного шлюбу, народження дітей чи іншої спорідненості, усиновлення дітей, прийняття дітей на виховання. Ці стосунки за своїм змістом дуже близькі до цивільних і по суті є такими. Однак вони мають особливості, які дають підстави виділити їх в окрему сферу, а норми, що їх регулюють, — в окрему галузь права — сімейне право.

Таким чином, **сімейне право** — це сукупність правових норм, які регулюють особисті немайнові та такі, що ґрунтуються на них, майнові відносини людей, які виникають на основі шлюбу, сім'ї, спорідненості, усиновлення, прийняття дітей на виховання.

Сімейні правовідносини — це насамперед особисті немайнові відносини. Так, шлюбні відносини — це подружні стосунки взаємної поваги, любові, моральної підтримки, на основі яких виникають майнові права і обов'язки подружжя. Або батьківство — це передусім кровний і духовний зв'язок батька з дитиною, його піклування про неї, виховання тощо, а на їх основі виникає обов'язок щодо утримання цієї дитини до досягнення повноліття.

2 Джерела, система та завдання сімейного права України

Джерелами сімейного права є офіційні форми вираження правових норм, які у сукупності складають сімейне право. Основними джерелами сімейного права України є Конституція України, що визначає основні засади всієї правової системи держави, та Сімейний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 10.01.02.

Сімейний кодекс України (2002 р.) визначає засади шлюбу, особисті та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів тощо. Він регулює сімейні відносини з метою зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб, утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї, побудови сімейних стосунків на паритетних засадах, почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки, забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

До джерел сімейного права України слід віднести ряд законів і підзаконних нормативно-правових актів, які повністю або частково регулюють сімейні відносини: Цивільний кодекс України, Закони України: «Про органи реєстрації актів громадянського стану» від 24.12.94, «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.92, «Про охорону дитинства» від 26.04.01, «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.01. Джерелами сімейного права є також міжнародно-правові акти: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Конвенції ООН про права дитини, про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція країн СНД про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22.01.93 та ін.

Система сімейного законодавства виражена головним чином в системі сімейного Кодексу і відображає об'єктивно існуючу систему сімейного права.

Система сімейного права складається з 2-х частин: **загальної і особливої**.

Загальна частина містить загальні норми, які розповсюджуються на всі сімейно-правові відносини.

До них відносяться: норми про предмет, законодавство, мету і завдання, принципи, суб'єкти сімейних правовідносин та ін. **Особлива** частина являє собою сукупність інститутів, кожен з яких регулює визначений різновид сімейних відносин.

Система сімейного права є специфічною, тому що складається з інститутів, яких немає в інших галузях права. До основних із них відносяться: шлюб (порядок його реєстрації і припинення), правовідносини (правовідносини подружжя, правовідносини батьків і дітей, правовідносини інших членів сім'ї), усиновлення, опіка і піклування, реєстрація актів громадянського стану.

Отже, **система сучасного сімейного права** — це структура, елементами якої є сімейно-правові норми та інститути, які розміщені у певній послідовності.

Тема 2 Шлюб

План:

- 1. Порядок і умови укладання шлюбу.**
- 2. Особисті та майнові права і обов'язки подружжя.**
- 3. Припинення шлюбу.**
- 4. Недійсність шлюбу.**

1 Порядок і умови укладання шлюбу

Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану.

Шлюбний вік для чоловіків та жінок встановлюється у вісімнадцять років.

За заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка. Примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається.

Жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі.

Особи, які не можуть перебувати у шлюбі між собою

1. У шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення.

2. У шлюбі між собою не можуть перебувати рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. Повнорідними є брати і сестри, які мають спільних батьків. Неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька.

3. У шлюбі між собою не можуть перебувати двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця.

4. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним.

5. У шлюбі між собою не можуть бути усиновлювач та усиновлена ним дитина. Шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення.

Шлюб має бути зареєстровано у органу державної реєстрації актів цивільного стану.

Державна реєстрація шлюбу засвідчується Свідоцтвом про шлюб.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, вважаються нареченими.

Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком особисто. Якщо жінка і (або) чоловік не можуть через поважні причини особисто подати заяву про реєстрацію шлюбу до органу державної реєстрації актів цивільного стану, таку заяву, нотаріально засвідчену, можуть подати їх представники. Повноваження представника мають бути нотаріально засвідчені.

Орган державної реєстрації актів цивільного стану зобов'язаний ознайомити наречених з їхніми правами та обов'язками як майбутніх подружжя і батьків та попередити про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу. Наречені зобов'язані повідомити один одного про стан свого здоров'я.

Шлюб реєструється після спливу одного місяця від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу.

За наявності поважних причин керівник органу державної реєстрації актів цивільного стану дозволяє реєстрацію шлюбу до спливу цього строку. Присутність нареченої та нареченого в момент реєстрації їхнього шлюбу є обов'язковою.

Наречені мають право обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами.

Наречена, наречений мають право приєднати до свого прізвища прізвище нареченого, нареченої. Якщо вони обоє бажають мати подвійне прізвище, за їхньою згодою визначається з якого прізвища воно буде починатися. Складення більше двох прізвищ не допускається, якщо інше не впливає із звичаю національної меншини, до якої належить наречена і (або) наречений.

Якщо на момент реєстрації шлюбу прізвище нареченої, нареченого вже є подвійним, вона, він має право замінити одну із частин свого прізвища на прізвище другого.

2 Особисті та майнові права і обов'язки подружжя

Дружина має право на материнство. Небажання чоловіка мати дитину або нездатність його до зачаття дитини може бути причиною розірвання шлюбу.

Чоловік має право на батьківство. Відмова дружини від народження дитини або нездатність її до народження дитини може бути причиною розірвання шлюбу.

Дружина та чоловік мають рівне право:

- на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань;
- на фізичний та духовний розвиток;
- на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку;
- розподілити між собою обов'язки в сім'ї.

Шлюбний договір

Шлюбний договір може розглядатися як згода наречених або подружжя щодо встановлення майнових прав та обов'язків подружжя, пов'язаних з укладенням шлюбу, його існуванням та припиненням.

Законодавство визначає форму шлюбного договору. Згідно зі ст. 94 СК шлюбний договір укладається у письмовій формі й нотаріально посвідчується.

Згідно із ст. 95 СК дія шлюбного договору, що його було укладено до реєстрації шлюбу, починається з моменту реєстрації шлюбу. Якщо шлюбний договір укладено подружжям, він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення. За бажанням сторін шлюбний договір, укладений до реєстрації шлюбу, може поширюватися на відносини, які виникнуть не з моменту реєстрації шлюбу, а пізніше, наприклад, через п'ять років після реєстрації шлюбу.

Сімейне законодавство встановлює певні межі договірної ініціативи подружжя і визначає, які положення не можуть включатися до шлюбного договору.

1. Сімейний кодекс України залишає незмінною існуючу концепцію щодо предмету шлюбного договору. Відповідно до частин 2, 3 ст. 93 СК шлюбним договором регулюються лише майнові відносини подружжя, встановлюються їхні майнові права й обов'язки. Шлюбний договір не може регулювати особисті відносини між ними, а також особисті відносини між батьками та дітьми.

2. Шлюбний договір не може зменшувати обсягу прав дитини, які встановлені СК (ч. 4 ст. 93). Вказана норма є відповідної гарантією майнових прав дитини. Тому батьки не вправі укласти шлюбний договір, за яким дитина буде позбавлена права на аліменти, права на отримання майна у власність, права на проживання в певному житловому приміщенні тощо.

3. Шлюбний договір не може ставити одного з подружжя у надзвичайно не вигідне матеріальне становище (ч. 4 ст. 93 СК).

Майнові правовідносини подружжя

До договорів, що тягнуть за собою виникнення договірному режиму майна подружжя, можна віднести: договір про відчуження одним із подружжя на користь другого з подружжя своєї частки у праві спільної сумісної власності без виділу цієї частки (ч. 2 ст. 64 СК); договір про порядок користування майном (ст. 66 СК); договір про поділ майна подружжя (статті 69, 70 СК); договір про виділ частки нерухомого майна одного з подружжя зі складу усього майна (ч. 2 ст. 69 СК); договір про надання утримання (ст. 78 СК); договір про припинення права на утримання взамін набуття права власності на майно (ст. 89 СК); шлюбний договір (статті 92—103 СК).

Підстави набуття права спільної сумісної власності подружжя

Майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самотійного заробітку (доходу).

Об'єкти права спільної сумісної власності

1. Об'єктом права спільної сумісної власності подружжя може бути будь-яке майно, за винятком виключеного з цивільного обороту.

2. Об'єктом права спільної сумісної власності є заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя.

3. Якщо одним із подружжя укладено договір в інтересах сім'ї, то гроші, інше майно, в тому числі гонорар, виграш, які були одержані за цим договором, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

4. Речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

3 Припинення шлюбу

Підстави припинення шлюбу:

- внаслідок смерті одного з подружжя або оголошення його померлим;
- внаслідок його розірвання.

Позов про розірвання шлюбу може бути пред'явлений одним із подружжя.

Позов про розірвання шлюбу не може бути пред'явлений протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини, крім випадків, коли один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину, щодо другого з подружжя або дитини.

Розірвання шлюбу, повинно бути зареєстроване в органі державної реєстрації актів цивільного стану.

Рішення суду про розірвання шлюбу після набрання ним законної сили надсилається судом до органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем ухвалення рішення для внесення відомостей до Державного реєстру актів цивільного стану громадян та проставлення відмітки в актовому записі про шлюб.

4 Недійсність шлюбу

СК містить вичерпний перелік обставин, які слугують підставами для визнання шлюбу недійсним. Аналіз їх дозволяє дійти висновку, що недійсним визнається шлюб, зареєстрований в державному органі РАЦС за відсутності хоча б однієї з позитивних умов його укладення, або, навпаки, за наявності хоча б однієї з негативних умов укладення. Таким чином, недійсність шлюбу пов'язується з порушенням умов укладення шлюбу. Причому одні правники вважають, що визнання шлюбу недійсним — це санкція за порушення сімейного законодавства, яке допускають особи, що укладають шлюб (або одна з осіб), саме при укладенні шлюбу¹, інші ж — що це вид сімейно-правової відповідальності.

Вважаємо, що визнання шлюбу недійсним становить сімейно-правову санкцію, що належить до засобів захисту, оскільки, на відміну від відповідальності, вона не містить додаткових обтяжень особистого та майнового характеру.

Якщо ж при укладанні шлюбу один із подружжя діяв недобросовісно, то це тягне застосування до нього сімейно-правової відповідальності, а саме покладання обов'язку із утримання добросовісного подружжя та застосування в інтересах останнього до майна, набутого до визнання шлюбу недійсним, правового режиму спільного майна подружжя.

Отже, **недійсність шлюбу — це форма відмови держави від визнання укладеного шлюбу як юридично значущого акту, виражена в рішенні суду, винесеному в порядку цивільного судочинства у зв'язку з порушенням встановлених законом умов укладання шлюбу, що є за своєю суттю заходом захисту.**

До підстав визнання шлюбу недійсним належать: *порушення умов укладення шлюбу, передбачених статтями 22, 24—26 СК; наявність при укладенні шлюбу обставин, що перешкоджають його реєстрації; реєстрація фіктивного шлюбу.*

Причому, залежно від того, які вимоги закону були порушені при укладенні шлюбу, останні поділяються на: абсолютно недійсні; шлюби, які визнаються недійсними за рішенням суду; шлюби, які можуть бути визнані недійсними судом.

Абсолютно недійсними вважаються шлюби, які укладені всупереч встановленим законом перешкодам до їх укладення, а саме, шлюб:

– **зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі** (ч. 1 ст. 39 СК), тобто укладенням такого шлюбу порушено основний принцип сімейного права — одношлюбність. У цьому випадку недійсним визнається останній шлюб, оскільки на момент його укладення особа вже перебувала в іншому зареєстрованому шлюбі;

– **зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою** (ч. 2 ст. 39 СК), тобто порушено такий основний принцип сімейного права, як відсутність кровного споріднення;

– **zareєстрований з особою, яка визнана недієздатною** (ч. 3 ст. 39 СК). Між тим, якщо один із подружжя внаслідок психічного розладу буде визнаний судом недієздатним після укладення шлюбу, то шлюб не вважається недійсним, оскільки на момент його укладення обидва з подружжя були здорові й дієздатні. Він може бути розірваним за заявою дієздатного подружжя в органах РАЦС.

Абсолютно недійсні шлюби вважаються недійсними з моменту їх реєстрації і не потребують судового рішення щодо цього. Анулювання актового запису відбувається органами РАЦС на підставі заяви заінтересованої особи з наданням відповідних доказів порушення цим шлюбом однієї з указаних засад сімейного права. Причому актовий запис про шлюб анулюється незалежно від смерті осіб, з якими було зареєстровано шлюб, а також розірвання цього шлюбу (ч. 6 ст. 39 СК).

До **шлюбів, які визнаються недійсними за рішенням суду**, належать шлюби, **укладені без вільної згоди жінки або чоловіка** (ч. 1 ст. 40 СК), а також **фіктивні шлюби** (ч. 2 ст. 40 СК).

Обов'язковою умовою реєстрації шлюбу є вільно і незалежно висловлене взаємне волевиявлення осіб, що одружуються, яке підтверджує їх намір створити сім'ю на підставі укладення шлюбу. Недотримання цієї умови тягне недійсність шлюбу. У такій ситуації для визнання шлюбу недійсним необхідна наявність вади волі сторін при його реєстрації. Під вагою волі в сімейному праві розуміють відсутність добровільної згоди на одруження, реєстрація шлюбу під примусом, під впливом обману, омани внаслідок неможливості через свій стан у момент укладення шлюбу усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Укладення шлюбу під примусом має місце, коли згода на укладення була виражена однією з сторін під впливом фізичного та психічного насильства чи під загрозою його застосування. При: чому примушення до одруження може виходити від одного з майбутнього подружжя чи від третіх осіб, що діють в його чи в своїх власних інтересах.

Обман — це навмисне введення в оману особи, що одружується. Прикладом обману може слугувати не тільки повідомлення майбутньому чоловіку чи дружині свідомо хибних відомостей, а й свідоме замовчування деяких фактів, що мають істотне значення при укладенні шлюбу.

Омана — це помилкове уявлення особи, що одружується, щодо певних обставин укладення шлюбу. Омана може сформуватися під впливом різних причин, можливо, навіть таких, що не залежать від майбутнього чоловіка і дружини чи дій третіх осіб. Помилкове уявлення особи, введенної в оману, може виникати як щодо особистості іншого з подружжя, так і щодо юридичної значущості укладення шлюбу.

При визначенні одним із майбутнього подружжя ступеня впливу примусу, обману чи омани на прийняття рішення про укладення шлюбу належить застосувати тільки суб'єктивний критерій, оскільки невідомо точно, як ті чи інші обставини можуть вплинути на конкретну людину в певній ситуації. Шлюб, укладений з особою, яка в момент реєстрації шлюбу через свій

стан не могла усвідомити свої дії та керувати ними, також належить визнати недійсним, оскільки за своєю суттю така особа не може висловити своєї добровільної згоди на укладення шлюбу. Причинами даного стану можуть слугувати психічний розлад, нервові потрясіння, алкогольне чи наркотичне сп'яніння, фізична травма, тяжке захворювання. У разі визнання шлюбу недійсним на цій підставі, крім свідчення свідків, суд розглядає документи, що підтверджують стан особи, навіть може бути призначена судово психічна експертиза.

Фіктивні шлюби. Згідно з ч. 2 ст. 40 СК, фіктивним визнають шлюб, укладений без наміру створити сім'ю, причому це може бути притаманним як для одного з подружжя, так і для обох. Зазвичай метою укладення фіктивного шлюбу є корисливі міркування майбутнього чоловіка або жінки. Наприклад, бажання одержати право на жиле приміщення, отримання певної користі тощо. Однак підставою віднесення шлюбу до фіктивного є не укладення його з корисливих мотивів, а саме відсутність в одного чи обох з подружжя наміру створити сім'ю.

Шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю.

Шлюб, який може бути визнаний недійсним за рішенням суду. Відповідно до ст. 41 СК до таких шлюбів відносять шлюби, якщо вони були зареєстровані:

між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною;

між двоюрідними братом і сестрою;

між тіткою, дядьком та племінником, племінницею;

з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя і (або) їх нащадків (ч. 3);

з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не надано права на шлюб.

На відміну від ст. 40 СК, яка містить імперативну норму про обов'язковість визнання шлюбу недійсним у судовому порядку, ст. 41 СК встановлює лише можливість, а не обов'язковість цього. При цьому в ч. 2 цієї статті прямо вказується, що вирішення питання дійсності чи недійсності певного шлюбу залежить від того, наскільки цим шлюбом порушені права та інтереси особи, тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, а також інші обставини, що мають істотне значення. Наприклад, якщо шлюб було укладено між усиновлювачем та всиновленим — при скасуванні всиновлення цей шлюб визнається дійсним.

Шлюб не може бути визнаний недійсним у разі вагітності дружини або народження дитини у шлюбі між: усиновлювачем та усиновленою ним дитиною, між двоюрідними братом і сестрою, між тіткою, дядьком та племінником, племінницею, з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не було надано права на шлюб, або якщо той, хто не досяг шлюбного віку, досяг його або йому було надано право на шлюб.

Коло осіб, що мають право пред'являти до суду позов про визнання шлюбу недійсним: жінка чи чоловік, інші особи, права яких порушені в зв'язку

з реєстрацією цього шлюбу, батьки, опікун, піклувальник дитини, опікун недієздатної особи, прокурор, орган опіки та піклування, якщо захисту потребують права й інтереси дитини, особи, визнаної недієздатною, чи особи, дієздатність якої обмежена (ст. 42 СК).

Розірвання шлюбу, смерть дружини або чоловіка не є перешкодою для визнання шлюбу недійсним (ч. 1 ст. 43 СК). Але якщо шлюб розірвано за рішенням суду, позов про визнання його недійсним може бути пред'явлено лише після скасування рішення суду про розірвання шлюбу (ч. 2 ст. 43 СК).

Позивач не обмежений часовими рамками для подачі заяви про визнання шлюбу недійсним. За загальним правилом, на вимоги, що впливають із сімейних відносин, позовна давність не застосовується. Отже, дійсність шлюбу може бути оскаржена позивачем у будь-який час після його укладення. Шлюб визнають недійсним із дня його укладення.

Правові наслідки недійсності шлюбу. Загальний правовий наслідок визнання шлюбу недійсним полягає в тому, що шлюб вважається таким, що ніколи не існував, а особи, що його уклали, вважаються такими, що раніше не перебували в шлюбі. У подружжя не виникає жодних особистих та майнових прав, що ви: плывають із шлюбу (ст. 45 СК). Так, не виникає права мати спільне прізвище, права на аліменти, права на частину спільного майна тощо. Зокрема, якщо особа одержувала аліменти від того, з ким була в недійсному шлюбі, сума сплачених аліментів вважається такою, що одержана без достатніх підстав, і підлягає поверненню відповідно до ЦК, але не більш як за останні три роки (ч. 3); особа, яка поселилася у житлове приміщення не набула права на проживання у ньому і може бути виселена (ч. 4); особа, яка змінила прізвище у зв'язку з реєстрацією недійсного шлюбу, вважається такою, що іменується ним без достатньої правової підстави (ч. 5). До майна, придбаного спільно особами, шлюб яких визнано недійсним, застосовуються не норми сімейного законодавства про спільну сумісну власність, а норми ЦК про часткову власність.

Але негативні наслідки застосовуються лише до особи, яка знала про перешкоди до реєстрації шлюбу і приховала їх від другої сторони і (або) від державного органу РАЦС (ч. 6 ст. 45 СК).

Визнання шлюбу недійсним тягне за собою недійсність шлюбного договору, якщо він був укладений такими особами. Як вірно зазначається в літературі, такий договір стає недійсним із моменту його укладення автоматично. Це пояснюється правовою природою шлюбного договору, який не може існувати без шлюбу.

Винятки із загального правила про правові наслідки недійсності шлюбу передбачені ст. 46 СК та стосуються добросовісного чоловіка чи дружини. Добросовісним чоловіком або дружиною є та особа, що не знала і не могла знати про перешкоди до реєстрації шлюбу (про недієздатність або про недосягнення іншим шлюбного віку тощо). Добросовісність чоловіка чи дружини встановлюється в судовому порядку.

Відповідно до ст. 46 СК добросовісна особа (чоловік чи жінка) має право: на поділ майна, набутого у недійсному шлюбі, як спільної сумісної власності

подружжя; на проживання в жилову приміщенні, в яке вона поселилася в зв'язку з недійсним шлюбом; на аліменти відповідно до закону (статті 75, 84, 86 та 88 СК); на прізвище, яке вона обрала при реєстрації шлюбу.

Визнання шлюбу недійсним не впливає на права дітей, народжених у такому шлюбі (ст. 47 СК). Отже, батьком дитини визнається чоловік матері, а діти, народжені в такому шлюбі, перебувають у встановленій спорідненості з обома батьками.

Тема 3 Права та обов'язки батьків та дітей

План:

- 1. Особисті права та обов'язки батьків і дітей.**
- 2. Права батьків і дітей на майно.**
- 3. Аліментні обов'язки батьків і дітей та інших членів сім'ї і родичів.**
- 4. Усиновлення (удочеріння).**

1 Особисті права та обов'язки батьків і дітей

Права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому органом державної реєстрації актів цивільного стану.

Мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою.

Розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини.

Мати, батько дитини, які перебувають у шлюбі, зобов'язані забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я.

Мати, яка не перебуває у шлюбі, зобов'язана забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я.

Дитина може бути залишена батьками у пологовому будинку або в іншому закладі охорони здоров'я, якщо вона має істотні вади фізичного і (або) психічного розвитку, а також за наявності інших обставин, що мають істотне значення.

Якщо батьки не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я, забрати дитину мають право її баба, дід, інші родичі з дозволу органу опіки та піклування.

Батьки зобов'язані невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в органі державної реєстрації актів цивільного стану.

Реєстрація народження дитини провадиться органом державної реєстрації актів цивільного стану з одночасним визначенням її походження та присвоєнням прізвища, імені та по батькові. Реєстрація народження дитини засвідчується Свідомством про народження

Прізвище дитини визначається за прізвищем батьків. Якщо мати, батько мають різні прізвища, прізвище дитини визначається за їхньою згодою.

Батьки, які мають різні прізвища, можуть присвоїти дитині подвійне прізвище, утворене шляхом з'єднання їхніх прізвищ.

Ім'я дитини визначається за згодою батьків. Ім'я дитини, народженої жінкою, яка не перебуває у шлюбі, у разі відсутності добровільного визнання батьківства визначається матір'ю дитини. Дитині може бути дано не більше двох імен, якщо інше не впливає із звичаю національної меншини, до якої належать мати і (або) батько.

По батькові дитини визначається за іменем батька. По батькові дитини, народженої жінкою, яка не перебуває у шлюбі, за умови, що батьківство щодо дитини не визнано, визначається за іменем особи, яку мати дитини назвала її батьком.

Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини

Батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини.

Батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток.

Батьки зобов'язані забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя.

Батьки зобов'язані поважати дитину.

Передача дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї.

Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини.

Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Права батьків щодо виховання дитини

Батьки мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини.

Батьки мають право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам.

Батьки мають право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства.

2 Права батьків і дітей на майно

Батьки і діти, зокрема ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна.

При вирішенні спору між батьками та малолітніми, неповнолітніми дітьми, які спільно проживають, щодо належності їм майна вважається, що воно є власністю батьків, якщо інше не встановлено судом.

Майно, придбане батьками або одним із них для забезпечення розвитку, навчання та виховання дитини (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо), є власністю дитини.

Майно, набуте батьками і дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності.

Батьки управляють майном, належним малолітній дитині, без спеціального на те повноваження. Батьки зобов'язані дбати про збереження та використання майна дитини в її інтересах.

Батьки малолітньої дитини не мають права без дозволу органу опіки та піклування вчиняти такі правочини щодо її майнових прав:

- укласти договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, в тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири;

- видавати письмові зобов'язання від імені дитини;

- відмовлятися від майнових прав дитини.

Неналежне виконання батьками своїх обов'язків щодо управління майном дитини є підставою для покладення на них обов'язку відшкодувати завдану їй матеріальну шкоду та повернути доходи, одержані від управління її майном.

Аліменти, одержані на дитину, є власністю того з батьків, на ім'я кого вони виплачуються, і мають використовуватися за цільовим призначенням. Неповнолітня дитина має право брати участь у розпорядженні аліментами, які одержані для її утримання.

3 Аліментні обов'язки батьків і дітей та інших членів сім'ї і родичів

Закон встановлює для батьків обов'язок утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Способи такого утримання визначаються батьками за домовленістю між собою. За рішенням суду можуть присуджуватися аліменти.

У визначених законом випадках батьки зобов'язані утримувати також повнолітніх дітей. Йдеться про непрацездатних дітей та дітей, які продовжують навчання (до досягнення ними двадцяти трьох років). Це утримання можливе за умови, що батьки можуть надавати матеріальну допомогу.

Повнолітні діти зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. Обов'язок не виникає, якщо мати, батько були позбавлені батьківських прав або якщо буде встановлено, що вони ухилялися від виконання своїх обов'язків. Розмір аліментів на утримання батьків визначається судом.

Злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду аліментів на утримання дітей, а так само коштів на утримання непрацездатних батьків є злочином і тягне за собою кримінальну відповідальність.

Інші члени сім'ї також мають відповідні права та обов'язки. Зокрема, баба, дід, прабаба, прадід мають право спілкуватися зі своїми внуками, правнуками, брати участь у їх вихованні.

Права та обов'язки, встановлені законом для братів, сестер, мають рідні (повнорідні, неповнорідні) брати та сестри. А саме, вони мають право на спілкування. Повнолітні особи мають право брати участь у вихованні своїх неповнолітніх братів та сестер, незалежно від місця їхнього проживання.

Мачуха, вітчим, які проживають однією сім'єю з малолітніми пасинком, падчеркою, мають право брати участь у їхньому вихованні. Сестра, брат, мачуха, вітчим, баба, дід мають право на самозахист своїх малолітніх,

неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних братів, сестер, пасинка, падчерки, внуків, чи звернутися за захистом їх прав та інтересів до органу опіки та піклування або до суду. Всі спори участі баби, діла, прабаби, прадіда, брата, сестри, мачухи, вітчима у вихованні дитини вирішуються судом відповідно до законодавства.

Члени родини повинні піклуватися про своїх родичів. На родичів покладається обов'язок по утриманню інших членів сім'ї та родичів. Розмір аліментів, що стягуються з інших членів сім'ї та родичів на дітей і непрацездатних повнолітніх осіб, які потребують матеріальної допомоги, визначається судом у частці від заробітку (доходу) або у твердій грошовій сумі.

4 Усиновлення (удочеріння)

Усиновлення — правовий інститут, що здійснюється в інтересах дитини, єдиний або обидва батьки якої: померли, невідомі, позбавлені батьківських прав, визнані в судовому порядку недієздатними, безвісно відсутніми чи оголошені померлими; дали згоду на усиновлення; понад шість місяців не проживають разом із дитиною та без поважних причин не беруть участі в її вихованні та утриманні, не виявляють щодо дитини батьківської уваги і турботи.

Суб'єктами відносин щодо усиновлення є усиновлювачі і усиновлені. Відповідно до ст. 208 СК усиновленою може бути дитина, а виходячи зі ст. 6 СК, яка встановлює, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття, усиновлення, за правилом, відбувається щодо неповнолітніх дітей. Це цілком виправдано, бо саме неповнолітня дитина потребує належного забезпечення та сімейного виховання.

Законодавець пред'являє до усиновлювачів певні вимоги. По-перше, ними можуть бути тільки повнолітні дієздатні особи. По-друге, усиновлювач обов'язково повинен бути старшим за дитину, яку він бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років, а при усиновленні повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років.

Законом встановлено перелік тих осіб, які не можуть бути усиновлювачами (ст. 212 СК). Всі ці особи поділяються на певні групи.

До першої групи слід віднести осіб, які за станом свого здоров'я не можуть виконувати функції усиновлювачів: особи, які обмежені у дієздатності; визнані недієздатними; перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері; зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами, страждають на хвороби, перелік яких затверджується Міністерством охорони здоров'я України (наприклад, туберкульоз, онкологічні захворювання тощо).

До другої групи належать особи, які у минулому припустилися серйозних порушень у своїх зобов'язаннях щодо виховання дітей, внаслідок чого були позбавлені батьківських прав, і ці права на момент усиновлення не були поновлені; були усиновлювачами іншої дитини, але усиновлення було скасоване або визнане недійсним з їх вини.

До третьої групи належать особи, які з інших об'єктивних причин не можуть бути усиновлювачами, а саме не можуть забезпечити дитині, наприклад, прожитковий мінімум, створити належні умови для проживання і виховання.

До четвертої групи слід віднести всіх інших осіб, інтереси яких суперечать інтересам дитини (наприклад, особи, що мають судимість за умисне вчинення злочину проти життя або здоров'я фізичної особи тощо). Усиновлювачами не можуть бути особи однієї статі.

ОСНОВИ ТРУДОВОГО ПРАВА

Тема 1 Поняття, предмет, метод трудового права

План:

- 1. Поняття трудового права та трудових правовідносин.**
- 2. Особливості методу трудового права України.**
- 3. Джерела трудового права.**
- 4. Колективний договір: поняття, зміст та порядок укладання.**

1 Поняття трудового права та трудових правовідносин

Трудове право займає одне із провідних місць серед галузей сучасного права України. Його значення зумовлюється роллю праці в суспільстві. Кожній людині, котра реалізує закріплене в ст. 43 Конституції України право на працю, доводиться стикатися з нормами трудового права.

Поняття «трудове право» можна розглядати у декількох аспектах. І залежно від рівня сприйняття та уявлення (побутового чи фахового) його багатоаспектність може бути досить різноплановою.

По-перше, трудове право розглядають як галузь права у системі права України. Це найбільш вагоме і визначальне значення поняття «трудове право». Воно має цілком об'єктивний характер і є підставою для подальших визначень трудового права в інших аспектах.

Як галузь права трудове право являє собою систему правових норм, що регулюють сукупність суспільних відносин з приводу використання найманої праці.

Другий аспект поняття «трудове право» характерний переважно для сфери реалізації права. І хоча на практиці в діяльності уповноважених на те органів (судів, комісій по трудових спорах, профкомів та ін.) йдеться в основному про застосування законодавства, а не права, поняття «трудове право» є домінуючим і тут. Як відомо, поняття «право» є ширшим, ніж поняття «законодавство», а тому застосування терміну «трудове право» замість терміну «трудове законодавство» можна вважати цілком прийнятним. Правозастосувальна діяльність від цього не страждає.

Третій аспект поняття «трудове право» стосується юридичної науки і є однією з її галузей. Трудове право як наука становить систему об'єктивних

знань про поняття, розвиток, закономірності, принципи самостійної галузі права. Як галузь права, воно, власне, є предметом науки трудового права.

Останній аспект поняття «трудове право» пов'язаний з навчальною дисципліною. Саме так останнім часом називається у навчальних планах підготовки юристів-правознавців одна з основних навчальних дисциплін. Більше того, трудове право, як навчальна дисципліна, фігурує не лише у навчальних планах юридичних закладів освіти, а й, що важливо, включається до планів підготовки економістів, менеджерів, митників та багатьох інших спеціалістів.

Трудове право за своїм змістовним наповненням явище багатоаспектне. І кожне з понять так чи інакше має право на існування.

Предмет трудового права складають не всі відносини, пов'язані із працею взагалі, а лише ті суспільно-трудові відносини, що виникають, розвиваються та припиняються у зв'язку з безпосередньою діяльністю людей у процесі праці.

Предмет трудового права – це комплекс суспільних відносин, основу якого складають трудові відносини, що виникають у результаті укладення трудового договору, і до якого входять також відносини, тісно пов'язані з трудовими відносинами та які існують для забезпечення функціонування останніх.

Предмет трудового права становлять дві групи суспільних відносин, пов'язаних з трудовою діяльністю:

1. Трудові правовідносини;
2. Правовідносини у сфері праці, пов'язані з трудовими.

Трудове правовідношення – це двосторонній правовий зв'язок між працівником і роботодавцем, що виникає на підставі трудового договору, і зміст якого полягає у сукупності суб'єктивних прав і обов'язків з виконання працівником за винагороду роботи за певною професією, спеціальністю, кваліфікацією, посадою з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядку, та зі створення належних умов для її виконання й оплати праці роботодавцем.

Трудовому правовідношенню притаманні загальні ознаки правовідношення:

- сторони правовідношення завжди мають суб'єктивні права і несуть юридичні обов'язки;
- правовідношення завжди являє собою двосторонній зв'язок;
- правовідношення є суспільним відношенням, де права та обов'язки сторін забезпечені можливостями державного примусу;
- правовідношення виступає як конкретний правовий зв'язок.

Крім загальних ознак, специфічними ознаками трудового правовідношення є те, що:

- воно виникає тільки з початком роботи за трудовим договором;
- трудове правовідношення є індивідуальним; його суб'єктами є працівник і роботодавець;

- юридичним змістом його є сукупність прав та обов'язків суб'єктів;
- робота за трудовим правовідношенням виконується працівником особисто, і він не вправі передоручити її нікому іншому;
- робота виконується за певною професією, спеціальністю, кваліфікацією, посадою;
- працівник підпорядковується внутрішньому трудовому розпорядку;
- працівник виконує міру праці;
- оплата провадиться на підставах, визначених законодавством, локальним регулюванням і договором сторін.

Правовідносини у сфері праці, пов'язані з трудовими відносинами, можна класифікувати:

- а) залежно від кількості суб'єктів – на індивідуальні та колективні;
- б) залежно від змісту – на матеріальні, процедурні і процесуальні;
- в) залежно від співіснування з трудовими у часі – на ті, що передують трудовим (наприклад, відносини із працевлаштування), існують разом із трудовими (відносини із притягнення до дисциплінарної або матеріальної відповідальності), слідує за трудовими (відносини із розгляду трудових спорів про поновлення на роботі).

2 Особливості методу трудового права України

Метод трудового права – це сукупність засобів, прийомів, способів юридичного впливу на поведінку учасників відносин у сфері праці.

Трудове право, як і кожна галузь, має свій специфічний метод правового впливу на суспільні відносини, сутність якого проявляється у поєднанні законодавчого і договірної, централізованого і локального способів; єдності і диференціації регулювання відносин у сфері праці; застосуванні норм імперативного і диспозитивного характеру.

Найбільшого поширення в трудовому праві набули такі способи правового регулювання, як рекомендація, дозвіл і заборона.

Наприклад, Кабінет Міністрів України з метою створення сприятливих умов святкування державних свят, а також раціонального використання робочого часу щороку видає розпорядження, якими **рекомендує** керівникам підприємств, установ та організацій перенести у порядку і на умовах, установлених законодавством, робочі дні для працівників, яким встановлено п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями, на інші дні.

Дозволи надають можливості встановлювати додаткові, порівняно із законодавством, суб'єктивні права і обов'язки. Частіше за все вони використовуються у договірному регулюванні всіх видів і рівнів – від трудового і колективного договорів до генеральної угоди.

Заборони у трудовому праві встановлюються з метою забезпечення прав і реалізації законів інтересів суб'єктів відносин. Вони встановлюються на різних рівнях нормативного регулювання – конституційному, міжнародно-правовому, на рівні актів законодавства про працю. Наприклад, заборону примусової праці

закріплено у ст. 43 Конституції України, Конвенції № 29 Міжнародної організації праці 1930 р., реалізовано у ст. 31 КЗпП України.

3 Джерела трудового права

Джерело трудового права – це офіційний акт нормотворчості держави або прийнятий з її дозволу. Ним встановлюються, змінюються або скасовуються правові норми, що регулюють відносини, які є предметом трудового права.

Джерела трудового права можна класифікувати за різними підставами:

- *за способом прийняття* виділяють акти **державно-правові**, прийняті державними органами (закони, укази, постанови тощо), і **договірно-правові**, що приймаються за угодою між працівниками і роботодавцями (колективні угоди, колективні договори тощо);

- *за територіальною направленістю* виділяють **внутрішньодержавні і міждержавні акти** — багатосторонні й двосторонні договори, угоди, пакти про права людини, конвенції МОП, ратифіковані Верховною Радою України;

- *за юридичною силою* державні нормативно-правові акти поділяють на Конституцію України, закони, підзаконні нормативно-правові акти; договірно-правові акти — акти соціального партнерства поділяють на генеральну угоду, регіональні угоди, галузеві угоди, колективний договір на конкретному підприємстві;

- *за сферою дії* виділяються **централізовані й локальні** нормативно-правові акти.

Залежно від *ступеня узагальненості* розрізняють кодифіковані, комплексні та поточні нормативно-правові акти як джерела трудового права.

4. Колективний договір: поняття, зміст та порядок укладення

Відповідно до ст.1 Закону України «Про колективні договори і угоди» колективний договір укладається на основі чинного законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин і узгодження інтересів трудящих, власників та уповноважених ними органів.

Ні КЗпП України, ні Закон України «Про колективні договори і угоди» не містять визначення колективного договору. Але ті ознаки, які є у багатьох статтях КЗпП та названому Законі, дають підстави визначити **колективний договір** як угоду, котра укладається для узгодження інтересів на підприємствах, установах, організаціях незалежно від форм власності і виду господарювання, що використовують найману працю і мають права юридичної особи, між роботодавцем з однієї сторони і одним або кількома профспілковими органами, а у разі відсутності таких органів - представниками працівників, обраними і уповноваженими трудовим колективом з іншої сторони, яка містить зобов'язання сторін щодо врегулювання трудових, виробничих та інших соціально-економічних відносин і нормативні положення, які встановлюють умови праці, її оплату, режими робочого часу та часу відпочинку тощо, а також додаткові порівняно із законодавством трудові і

соціально-побутові пільги для працівників.

Зміст колективного договору визначається сторонами в межах їх компетенції.

У колективному договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін щодо регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, зокрема:

- зміни в організації виробництва і праці;
- забезпечення продуктивної зайнятості;
- нормування і оплати праці, встановлення форм, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій та ін.);
- встановлення гарантій, компенсацій та пільг;
- участі трудового колективу у формуванні, розподілі і використанні прибутку підприємства, установи чи організації (якщо це передбачено статутом);
- режиму роботи, тривалості робочого часу і відпочинку;
- умов і охорони праці;
- забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення і відпочинку працівників;
- гарантій діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій трудящих;
- умов регулювання фондів оплати праці та встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці.

Це не вичерпний перелік питань, що повинні регулюватися колективними договорами. Однак, вище перелічені положення повинні вноситися в колективний договір обов'язково.

Колективний договір може передбачати додаткові порівняно з чинним законодавством і угодами гарантії, соціально-побутові пільги.

При внесенні в колективний договір умов, що суперечать законодавству і погіршують становище працівників, порівняно з чинним законодавством є недійсними.

Тема 2 Трудовий договір

План

- 1. Поняття та умови трудового договору.**
- 2. Порядок укладення трудового договору.**
- 3. Види трудових договорів.**
- 4. Види змін трудових правовідносин.**
- 5. Поняття та класифікація підстав припинення трудового договору.**
- 6. Розірвання трудового договору з ініціативи працівника.**
- 7. Розірвання трудового договору з ініціативи власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу.**
- 8. Розірвання трудового договору з ініціативи органів, що не є стороною договору.**
- 9. Порядок звільнення.**

1 Поняття та умови трудового договору

Правове визначення **трудового договору** міститься в ст. 21 КЗпП України – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Сукупність умов, що визначають взаємні права й обов'язки сторін, становить *зміст трудового договору*.

До змісту входять умови, встановлені як самими сторонами, так і нормативно-правовими актами про працю.

Умови, які виробляються сторонами трудового договору, поділяються на:

Обов'язкові (необхідні) – без яких не може бути укладений трудовий договір:

- місце роботи;
- трудова функція;
- строк та час початку роботи;
- розмір оплати.

Факультативні (додаткові) – не обов'язкові для укладення трудового договору:

- випробування;
- оплата проїзду на роботу;
- суміщення професій;
- забезпечення місця у дитячому садку та ін.

Умови не можуть бути змінені в односторонньому порядку без згоди іншої сторони.

2 Порядок укладення трудового договору

Трудове законодавство встановлює єдині вимоги щодо порядку укладення трудового договору.

Порядок укладення трудового договору можна поділити на декілька етапів.

I. Звернення особи до роботодавця з пропозицією (письмовою заявою) про укладення трудового договору.

Працівник попередньо переговоривши з роботодавцем, з'ясовує можливості свого працевлаштування. Після цього подає заяву з проханням прийняти його на роботу, де зазначає посаду, чи вид роботи, термін початку роботи. До заяви додаються необхідні документи, передбачені законодавством, а саме:

- паспорт або інший документ, що засвідчує особу;
- трудову книжку;

- документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію);
- документ про стан здоров'я;
- інші документи передбачені законодавством.

Ст. 25 КЗпП України забороняє при укладенні трудового договору вимагати документи, подання яких не передбачено законодавством (відомості про партійну приналежність, відомості про національну приналежність, відомості про походження особи, прописку).

Останнім часом до традиційних вимог на цьому етапі додалися прохання представити претендентом на посаду резюме (тут він зазначає відомості про освіту, про попередню трудову діяльність, а також власні побажання щодо використання його на посаді). У багатьох випадках роботодавець проводить усну співбесіду з претендентом.

II. Розгляд заяви роботодавцем і прийняття ним рішення

Подану заяву разом із необхідними документами розглядає роботодавець і приймає відповідне рішення. У багатьох випадках процедура розгляду заяви вимагає погодження з відповідними відділами і службами підприємства.

III. Видання наказу або розпорядження про зарахування працівника на роботу

У наказі зазначається хто приймається на роботу; трудову функцію працівника, встановлюється розмір заробітної плати і термін початку роботи. Якщо укладено строковий трудовий договір то необхідно встановити строк, на який його укладено. Згідно зі ст. 26 КЗпП України у наказі потрібно передбачити умови про випробування, якщо таке обумовлено сторонами із зазначенням тривалості. Наказ повинен містити номер і дату. Працівника знайомлять із наказом під підпис.

IV. Оформлення трудової книжки

На всіх працівників, які працюють більше 5 днів заводиться трудова книжка.

Вона є основним документом про трудову діяльність працівника. Порядок ведення трудових книжок регламентується „Інструкцією про порядок ведення трудових книжок на підприємствах, в установах, організаціях”, затвердженою Наказом Міністерства праці України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціального захисту населення від 29 липня 1993 року із змінами від 26 березня 1996 року.

Обов'язок про забезпечення ведення трудових книжок покладається на роботодавця. Суму вартості трудової книжки він має право стягнути з працівника.

Трудова книжка зберігається у відділі кадрів протягом всього часу дії трудового договору і видається працівнику належно оформленою у день його звільнення.

Останнім часом, крім трудової книжки на кожного працівника заводиться страхове свідоцтво.

3 Види трудових договорів

Класифікувати трудові договори можна за декількома підставами:

– *за формою*:

- письмові;
- усні.

Трудовий договір укладається, як правило, в письмовій формі. Додержання письмової форми трудового договору є обов'язковим в таких випадках:

- 1) при організованому наборі працівників;
- 2) при укладенні трудового договору про роботу в районах з особливими природними, географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я;
- 3) при укладенні контракту;
- 4) у випадку, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору в письмовій формі;
- 5) при укладенні трудового договору з неповнолітнім;
- 6) в інших випадках, передбачених законодавством.

Письмову форму трудового договору не слід плутати з процедурою його оформлення.

- *за строками*:

- 1) безстроковий, що укладається на невизначений строк;
- 2) на визначений строк, встановлений за погодженням сторін;
- 3) таким, що укладається на час виконання певної роботи.

- *за змістом*:

- з неповнолітніми;
- з державними службовцями;
- з іноземцями;
- з інвалідами;
- контракт;
- з надомниками і т.д.

4 Види змін трудових правовідносин

В цілому чинне законодавство гарантує працівникові сталість домовленостей при укладенні трудового договору. Однак, іноді виникає необхідність відійти від домовленостей на певний термін чи на постійно.

Так, зміст ст. 32 КЗпП України вказує на три можливих умови змінення трудового договору. Це, зокрема:

- 1) переведення на іншу роботу;
- 2) переміщення працівника на інше робоче місце;
- 3) змінення істотних умов праці.

Переведення працівника на іншу роботу повинно проводитися лише з його добровільної згоди. Згода працівника повинна здійснюватися у письмовій формі.

Переведення бувають двох видів:

- 1) *постійні*;
- 2) *тимчасові*.

Постійні переведення, в свою чергу, поділяються на переведення:

- а) на тому ж підприємстві, в установі, організації;
- б) на інше підприємство, в установу, організацію;
- в) в іншу місцевість.

Тимчасові переведення на іншу роботу є другим видом переведення за строками. Специфічними ознаками їх є те, що такі переведення допускаються як за згодою, так і без згоди працівника.

Тимчасове переведення на іншу роботу можливе і без згоди працівника, але якщо вона не протипоказана за станом здоров'я. Такий виняток стосується тільки надзвичайних ситуацій, зокрема, це відвернення або ліквідація наслідків стихійного лиха, епідемії, епізоотії, виробничих аварій, а також інших обставин, які ставлять або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови людей, з оплатою праці за виконану роботу, але не нижчою, ніж середній заробіток за попередньою роботою. (ч. II ст. 33 КЗпП України).

При **переміщенні** суттєво не змінюються умови праці працівника, може змінюватися робоче місце, структурний підрозділ підприємства (цех, відділ, філія та ін.). Переміщення є обов'язковим для працівника і здійснюється без його згоди, але тільки в межах спеціальності, кваліфікації чи посади працівника, обумовленої трудовим договором.

Зміна істотних умов праці характеризується такими основними рисами:

- а) зміною систем та розмірів оплати праці;
- б) зміною режиму роботи, визначених пільг і ін.;
- в) встановленням або скасуванням суміщення професій, неповного робочого часу, найменування посади, змінення розрядів і ін.

Стосовно запровадження зазначених істотних змін власник зобов'язаний повідомити працівника не пізніше як за два місяці.

5. Поняття та класифікація підстав припинення трудового договору

Термін *припинення трудового договору* є найбільш широким за обсягом і охоплює всі випадки закінчення дії трудового договору.

Розірвання трудового договору торкається лише випадків, коли трудовий договір припиняється з ініціативи будь-якої з його сторін чи третіх осіб, які не є сторонами трудового договору.

Звільнення – термін, якому відповідає процедура технічного оформлення вже припинених трудових відносин.

Припинення трудового договору є правомірним лише за таких умов:

- 1) з передбачених у законі *підстав* припинення трудового договору;
- 2) з дотриманням певного *порядку* звільнення з конкретної підстави;
- 3) є *юридичний факт* щодо припинення трудових правовідносин.

Юридичними фактами, що впливають на припинення трудового договору, є: 1) вольові дії сторін трудового договору чи третіх осіб;

2) події (закінчення строку виконання обумовленої роботи, смерть працівника).

Підставами припинення трудового договору є:

- угода сторін;

- закінчення строку, крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна з сторін не поставила вимогу про їх припинення;
- призов або вступ на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу;
- розірвання трудового договору з ініціативи працівника (статті 38, 39 Кодексу законів про працю України);
- розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу (статті 40, 41 Кодексу законів про працю України);
- розірвання трудового договору на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу (стаття 45 Кодексу законів про працю України);
- переведення працівника, за його згодою на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду;
- відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці;
- набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім випадків умовного засудження і відстрочки виконання вироку) до позбавлення волі, виправних робіт не за місцем роботи або іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи;
- підстави, передбачені контрактом.

6 Розірвання трудового договору з ініціативи працівника

Припинення трудового договору з ініціативи працівника має такі особливості:

- 1) за зазначеною підставою може бути припинений трудовий договір, укладений на невизначений строк;
- 2) вияв ініціативи про припинення трудового договору може виходити лише від самого працівника;
- 3) працівник повинен письмово попередити власника за два тижні і відпрацювати цей термін.

В деяких випадках працівник може не попереджувати в двотижневий строк роботодавця про звільнення. Зокрема у випадках:

- переїзду на нове місце проживання;
- переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість;
- вступу до навчального закладу;
- неможливості проживання в даній місцевості, що підтверджено медичними висновками;
- вагітності;
- догляду за дитиною до досягнення нею чотирнадцятирічного віку або дитиною-інвалідом;
- догляду за хворим членом сім'ї відповідно до медичних висновків або інвалідом першої групи;
- виходу на пенсію;
- прийняття на роботу за конкурсом;

- а також з інших поважних причин, передбачених чинним законодавством.

В цих випадках власник повинен розірвати трудовий договір в строк, про який просить працівник.

У тих випадках, коли строк письмового попередження закінчився, а працівник не залишив роботу і не вимагає розірвання трудового договору, роботодавець не може звільнити працівника за раніше поданою ним заявою, крім випадків, коли на його місце запрошено іншого працівника, якому відповідно до чинного законодавства не може бути відмовлено в укладенні трудового договору. До таких працівників належать: запрошені на роботу у порядку переведення з іншого підприємства, молоді фахівці після закінчення навчальних закладів, працівники, направлені в рахунок броні, тощо.

7 Розірвання трудового договору з ініціативи власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу

Особливостями цієї групи підстав є те, що вони чинним законодавством поділені на:

загальні підстави (ст. 40 КЗпП України), що поширюються на переважну більшість працівників:

1) зміни в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідація, реорганізація, банкрутство або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників;

2) виявлення невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи, а так само в разі відмови у наданні допуску до державної таємниці або скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці;

3) систематичне невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;

4) прогул (в тому числі відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважної причини;

5) нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки по вагітності і пологах, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні. За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посада) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;

6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;

7) поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

8) вчинення за місцем роботи розкрадання (в тому числі дрібного) майна власника, встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу.

Звільнення з підстав, зазначених у пунктах 1,2,6 допускається, якщо неможливо перевести працівника, за його згодою, на іншу роботу.

Додаткові (ст. 41 КЗпП України) підстави припинення трудового договору, що стосується лише окремих категорій працівників:

1) одноразове грубе порушення трудових обов'язків керівником підприємства, установи, організації (філіалу, представництва, відділення та іншого відокремленого підрозділу), його заступниками, головним бухгалтером підприємства, установи, організації, його заступниками, а також службовими особами митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєно персональні звання. І службовими особами державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами;

1-1) винних дій керівника підприємства, установи, організації, внаслідок чого заробітна плата виплачувалася несвоєчасно або в розмірах, нижчих від встановленого законом розміру мінімальної заробітної плати;

2) винних дій працівника, який безпосередньо обслуговує грошові або товарні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довір'я з боку власника або уповноваженого ним органу;

3) вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи;

4) перебування всупереч вимогам Закону України "Про засади запобігання і протидії корупції" у безпосередньому підпорядкуванні у близької особи.

8 Розірвання трудового договору з ініціативи органів, що не є стороною договору

Трудовий договір може бути припинений на вимогу третіх осіб, які не є стороною трудового договору (суди, військкомати, профспілкові органи).

Це відбувається у таких випадках:

1. *Набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім випадків умовного засудження і відстрочки виконання вироку) до позбавлення волі, виправних робіт не за місцем роботи або іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи* (пункт 7 ст. 36 Кодексу законів про працю України).

Вирок, який набрав законної чинності, є підставою припинення трудового договору в двох випадках: коли працівник позбавлений права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю і коли встановлена міра покарання фактично виключає можливість продовження даної роботи. Не допускається звільнення працівника, який перебуває під вартою, до вирішення судом питання про його винність у вчиненні злочину. Незаконним також є звільнення з ініціативи адміністрації працівників, які засуджені, але міра покарання не перешкоджає продовженню роботи на даному підприємстві. Днем звільнення

вважається останній день фактичного виконання працівником трудових обов'язків, тобто останній день роботи.

2. Призов або вступ працівника на військову службу або альтернативну (невійськову) службу (пункт 3 статті 36 Кодексу законів про працю України).

З цієї підстави провадиться звільнення працівників, які призиваються на строкову військову службу, вступають на службу за контрактом, вступають на навчання до військового навчального закладу, мають направлення для проходження альтернативної (невійськової) служби. Підставою для звільнення є відповідний документ, виданий військкоматом, на вимогу якого власник зобов'язаний негайно звільнити працівника, котрого призивають на військову службу з виплатою вихідної допомоги.

3. Розірвання трудового договору на вимогу профспілкового органу (стаття 45 Кодексу законів про працю України).

На вимогу профспілкового органу власник або уповноважений ним орган повинен розірвати трудовий договір з керівником підприємства, установи, організації, якщо останній порушує законодавство про працю, про колективні договори і угоди, Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності». Якщо власник або уповноважений ним орган, чи керівник, стосовно якого пред'явлено вимогу про розірвання трудового договору, не згоден з цією вимогою, він може оскаржити рішення профспілкового органу до суду у двотижневий строк з дня отримання рішення. У цьому разі виконання вимоги про розірвання трудового договору зупиняється до винесення судом рішення. У разі, коли рішення профспілкового органу не виконано і не оскаржено у зазначений строк, профспілковий орган у цей же строк може оскаржити до суду діяльність або бездіяльність посадових осіб, органів, до компетенції яких належить розірвання трудового договору з керівником підприємства, установи, організації.

9 Порядок звільнення

Оформлення припинення трудового договору покладає на роботодавця (власника) або уповноважений ним орган певні обов'язки, зокрема, це:

а) видати наказ або розпорядження про припинення трудового договору, в якому чітко повинно бути зазначено підстава звільнення працівника з роботи, з посиланням на необхідну норму права — пункт і статтю закону;

б) зробити запис до трудової книжки працівника у точній відповідності до наказу, тобто вказати підставу звільнення відповідно до формулювання її у чинному законодавстві України про працю;

в) видати працівникові з належно оформленими відомостями трудову книжку у день звільнення, а якщо звільнення працівника здійснюється з ініціативи власника (роботодавця), то у день звільнення власник зобов'язаний видати працівникові разом з трудовою книжкою і копію наказу про звільнення з роботи, в інших випадках припинення трудового договору — копія наказу видається на вимогу працівника;

г) провести розрахунок з працівником у день звільнення, а в разі недотримання цієї вимоги з вини власника за час затримки виплати праців-

никові при звільненні всіх сум, що належать йому від підприємства, власник (роботодавець) повинен виплатити працівникові його середній заробіток за весь час затримки по день фактичного розрахунку (ст. 117 КЗпП України).

У випадках, чітко визначених законодавством, при припиненні трудового договору працівникові виплачується *вихідна допомога*.

Тема 3 Робочий час та час відпочинку

План:

- 1. Поняття та види робочого часу.**
- 2. Режим та облік робочого часу.**
- 3. Надурочні роботи.**
- 4. Поняття та види часу відпочинку.**
- 5. Відпустки: поняття та їх види.**

1 Поняття та види робочого часу

Робочим часом вважається час, протягом якого працівник відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку організації, графіка роботи й умов трудового договору повинен виконувати трудові обов'язки, а також інші періоди часу, що відповідно до законів та інших нормативно-правових актів належать до робочого часу.

У законодавстві застосовуються такі нормативи робочого часу:

- *робочий день* – це встановлена законом тривалість праці працівника у межах доби;
- *робоча зміна* – тривалість часу праці згідно з графіком протягом доби;
- *робочий тиждень* – встановлена у законі в годинах тривалість праці в межах календарного тижня.

Розрізняють такі **види робочого часу**:

- нормальний,
- скорочений,
- неповний робочий час.

Нормальний робочий час — це норматив, що встановлює тривалість робочого тижня (в годинах) за умови роботи в нормальних умовах праці.

Згідно з трудовим законодавством України нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень, як за п'ятиденного, так і за шестиденного робочого тижнів (ст. 50 КЗпП України).

Менша норма тривалості робочого часу встановлюється з врахуванням умов праці, віку та фізіологічних особливостей працівника, може встановлюватися за угодою сторін трудового договору та при укладенні колективного договору.

Скорочений робочий час. Передбачене законодавством зниження нормативу робочого часу (проти 40 годин на тиждень) є обов'язковим для роботодавця.

Встановлення скороченої тривалості робочого часу не зменшує розміру заробітної плати працівників.

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється для окремих категорій працівників. Їх перелік вичерпно передбачений у законодавстві.

Так, згідно зі ст. 51 КЗпП України скорочена тривалість робочого часу встановлюється для неповнолітніх. Норми робочого часу диференційовані залежно від віку працівника й пов'язані з охороною здоров'я неповнолітнього.

Так, для працівників віком від 16 до 18 років ця норма складає 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул) — 24 години на тиждень.

Для працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, тривалість робочого часу не може перевищувати 36 годин на тиждень.

Законодавством встановлюється скорочена тривалість робочого часу для окремих категорій працівників (учителів, лікарів), а також особам, які працюють у зоні відчуження і зоні безумовного (обов'язкового) відселення

Скорочена тривалість робочого часу може встановлюватися за рахунок власних коштів на підприємствах, в організаціях для жінок, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда

Неповний робочий час

На відміну від скороченого, неповний робочий час встановлюється за погодженням між працівником і роботодавцем. Така домовленість між сторонами трудового договору може бути як безпосередньо при прийнятті на роботу, так і згодом, в період роботи; на певний термін і без зазначення терміну.

Трудовим законодавством передбачено категорії працівників, яким роботодавець зобов'язаний встановити неповний робочий час на їх прохання:

- вагітним жінкам;
- жінкам, що мають дитину віком до чотирнадцяти років або дитину – інваліда, в тому числі таку, що знаходиться під її опікуванням, або здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку.

Оплата праці в цих випадках провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку.

Робота на умовах неповного робочого часу не тягне за собою будь-яких обмежень обсягу трудових прав працівників.

2 Режим та облік робочого часу

Режим робочого часу – це порядок розподілу норми робочого часу протягом відповідного календарного періоду.

Розрізняють загальні і спеціальні режими робочого часу.

До загальних режимів належать п'ятиденний тиждень і шестиденний тиждень.

П'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями є найбільш поширеним. Тривалість щоденної роботи визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку або графіками змінності. Виходячи з загальної норми тривалості робочого тижня – 40 годин, робочий день може тривати 8 годин щоденно, або ж 8 годин 15 хвилин щоденно зі скороченням робочого часу на одну годину напередодні вихідного дня.

Шестиденний робочий тиждень з одним вихідним днем, встановлюється на тих підприємствах, організаціях, де за характером виробництва та умовами роботи запровадження п'ятиденного робочого тижня є недоцільним. При шестиденному робочому тижні тривалість щоденної роботи не може перевищувати 7 годин при нормі 40 годин і відповідно 6 годин при нормі 36 годин та 4 години при тижневій нормі 24 години.

До **спеціальних режимів** робочого часу належать:

- 1) змінна робота;
- 2) гнучкий графік роботи;
- 3) роздроблений робочий день;
- 4) ненормований робочий день;
- 5) вахтовий метод організації роботи.

Облік робочого часу – це фіксування відомостей про явку працівників на роботу і відпрацювання ними встановленої тривалості робочого часу. Облік робочого часу ведеться в табелях встановленої форми.

Розрізняють такі види обліку робочого часу: поденний, щотижневий і підсумований.

При **поденному обліку** підраховується робочий час протягом кожного дня. Поденний облік полягає в тому, що встановлена законом тривалість щоденної роботи реалізується за графіком роботи без відхилень у кожний робочий день.

Щотижневий облік означає, що норма робочого часу реалізується в рамках одного тижня з повною кількістю робочих днів, водночас тривалість щоденної роботи може мати відхилення в окремі дні тижня.

Підсумований облік робочого часу означає, що встановлена законом тривалість робочого дня і робочого тижня реалізується за графіком у середньому за обліковий період. При цьому тривалість робочого дня і робочого тижня може відхилятися від нормальної. Обліковим періодом може бути тиждень, місяць, квартал.

3 Надурочні роботи

Надурочний робочий час – це час, протягом якого працівник виконує обумовлену трудовим договором роботу понад встановлену норму робочого часу.

Надурочні роботи, як правило, не допускаються.

Роботодавець може застосовувати надурочні роботи лише у таких виняткових випадках:

- при виконанні робіт, необхідних для оборони країни, а також відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії та негайного усунення їх наслідків;
- при виконанні суспільно вкрай необхідних робіт з водопостачання, газопостачання, опалення, освітлення, каналізації, транспорту, зв'язку — для усунення випадкових або несподіваних обставин, які порушують їх звичне функціонування;
- у разі необхідності закінчити почату роботу, яку внаслідок непередбачених обставин чи випадкової затримки з технічних умов виробництва,

неможливо було закінчити в нормальний робочий час; коли припинення її може призвести до псування або загибелі державного чи громадського майна, а також у разі необхідності невідкладного ремонту машин, верстатів або іншого устаткування, коли несправність їх викликає зупинення робіт для значної кількості трудящих;

- у разі необхідності виконання вантажно-розвантажувальних робіт з метою недопущення або усунення простою рухомого складу, чи скупчення вантажів у пунктах відправлення і призначення;

- для продовження роботи за відсутності працівника, який заступає, коли робота не допускає перерви; в цих випадках власник або уповноважений ним орган зобов'язаний негайно вжити заходів для заміни змінника іншим працівником.

Згідно зі ст. 64 Кодексу законів про працю України надурочні роботи можуть провадитися лише за згодою профспілкового комітету підприємства, установи, організації.

4 Поняття та види часу відпочинку

Право працівників на відпочинок забезпечується не тільки встановленням норми тривалості робочого часу (ст. 50 КЗпП України), а й наданням працівникам відповідно до законодавства часу відпочинку. Конкретні умови встановлення та використання часу відпочинку регулюються також на рівні локальних нормативних актів та індивідуальних трудових договорів.

Час відпочинку — це час, протягом якого працівник, відповідно до діючого законодавства та правил внутрішнього трудового розпорядку, звільняється від виконання своїх трудових обов'язків.

Законодавством встановлено такі **види часу відпочинку**:

- перерви протягом робочого дня (зміни);
- щоденний відпочинок (міжзмінна перерва);
- вихідні дні (щотижневий відпочинок);
- святкові й неробочі дні;
- відпустки.

Святкові і неробочі дні. Святкові і неробочі дні встановлені ст. 73 КЗпП України.

Робота не допускається у святкові дні :

- 1 – січня – Новий рік,
- 7 – січня – Різдво Христове,
- 8 – березня – Міжнародний жіночий день,
- 1 і 2 – травня — День міжнародної солідарності трудящих,
- 9 – травня — День Перемоги,
- 28 – червня — День Конституції України,
- 24 – серпня — День незалежності України,

Робота також не провадиться в дні релігійних свят: 7 січня — Різдво Христове, один день (неділя) — Пасха (Великдень), один день (неділя) — Трійця.

5 Відпустки: поняття та їх види

Відпустка — це вільний від роботи час визначеної тривалості в ка-

лендарних днях із збереженням на її період місця роботи (посади), заробітної плати (допомоги) у випадках, передбачених законодавством.

Види відпусток:

1) щорічні відпустки:

- основна відпустка;
- додаткова відпустка за роботу із шкідливими та важкими умовами праці;
- додаткова відпустка за особливий характер праці;
- інші додаткові відпустки, передбачені законодавством.

2) додаткові відпустки у зв'язку з навчанням;

3) творча відпустка;

4) соціальні відпустки:

- відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами;
- відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку;
- додаткова відпустка працівникам, які мають дітей;

5) відпустки без збереження заробітної плати.

Щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менш як 24 календарних дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору. (ч. 1 ст. 75 КЗпП України).

Святкові та неробочі дні (ст. 73 КЗпП України) при визначенні тривалості щорічних відпусток та додаткової відпустки працівникам, не враховуються.

Щорічна відпустка може надаватися (за бажанням працівника) у вигляді безперервного відрізка часу або частинами.

Тема 4 Відповідальність у трудовому праві

План:

- 1. Поняття та зміст трудової дисципліни.**
- 2. Заходи заохочення.**
- 3. Дисциплінарна відповідальність.**
- 4. Дисциплінарні стягнення.**
- 5. Поняття, підстави та умови матеріальної відповідальності.**
- 6. Види матеріальної відповідальності.**

1 Поняття та зміст трудової дисципліни

Трудова дисципліна – система правових норм, що регулюють внутрішній трудовий розпорядок, встановлюють трудові обов'язки працівників та роботодавця, визначають заохочення за успіхи в роботі й відповідальність за невиконання цих обов'язків.

Зміст трудової дисципліни складається з трьох блоків: правової регламентації прав і обов'язків учасників трудового процесу, стимулювання сумлінної праці й відповідальності за невиконання, чи неналежне виконання трудових обов'язків.

Трудова дисципліна забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці і застосуванням, у необхідних випадках,

заходів дисциплінарного і громадського впливу.

Згідно зі ст. 88 КЗпП України **нормальними умовами праці** вважаються:

- справність машин, верстатів і пристроїв;
- вчасне постачання виробництва електроенергією, газом та іншими джерелами енергоживлення;
- здорові та безпечні умови праці;
- належна якість матеріалів та інструментів, необхідних для виконання роботи, і їх своєчасне подання;
- своєчасне забезпечення технічною документацією.

2 Заходи заохочення

Надзвичайно важливе місце в забезпеченні дисципліни праці належить оцінці праці. За результатами позитивної оцінки до працівника може застосовуватися заохочення.

Заохочення за видами поділяють на моральні й матеріальні, на індивідуальні і колективні. До моральних належать заохочення не пов'язані з виплатою грошей, наданням послуг, продукції, подарунків. Моральні заохочення – засоби морального визнання працівників та трудових колективів за досягнення високих результатів праці.

Основними видами морального заохочення є такі: оголошення подяки, нагородження Почесною грамотою, занесення прізвища працівника до Книги пошани, поміщення фотографії працівника на Дошку пошани, до Галереї Трудової Слави, присвоєння почесних звань тощо.

Працівники, які успішно й сумлінно виконують свої трудові обов'язки, мають переваги й пільги в галузі соціально-культурного і житлово-побутового обслуговування.

Таким працівникам надається перевага при просуванні по роботі.

За особливі трудові заслуги працівників рекомендують вищим органом до заохочення, нагородження орденами, медалями, почесними грамотами, нагрудними знаками, присвоєння почесних звань і звань кращого працівника за даною професією.

Заохочення оголошують наказом (розпорядженням) власника й заносять до трудової книжки працівників.

3 Дисциплінарна відповідальність

Дисциплінарна відповідальність – це один з видів юридичної відповідальності. Вона полягає в обов'язку працівника відповідати перед власником або уповноваженим ним органом за скоєний ним дисциплінарний проступок і понести дисциплінарне стягнення, передбачене нормами трудового права.

Підставою дисциплінарної відповідальності є дисциплінарний проступок, склад якого традиційно включає: суб'єкт, суб'єктивну сторону, об'єкт, об'єктивну сторону.

Суб'єктом дисциплінарного проступку завжди є особа, що перебуває у трудових правовідносинах з власником або уповноваженим ним органом.

Суб'єктивну сторону дисциплінарного проступку характеризує вина, тобто певне психічне відношення особи до своїх протиправних дій і їх шкідливих наслідків. Вина виступає у двох формах: умислу і необережності. Для дисциплінарного проступку більше характерною є вина у формі необережності.

Об'єктом дисциплінарного проступку є суспільні відносини, які складаються в процесі дотримання внутрішнього трудового розпорядку конкретного підприємства.

Об'єктивна сторона дисциплінарного проступку складається з протиправної поведінки суб'єкта, шкідливих наслідків та причинного зв'язку між ними і поведінкою правопорушника. Протиправність поведінки полягає в порушенні трудових обов'язків, закріплених нормами трудового права: КЗпП України, правилами внутрішнього трудового розпорядку, статутами, положеннями, посадовими інструкціями. Слід звернути увагу на те, що дисциплінарним проступком є невиконання саме трудових обов'язків.

У законодавстві розглядають **два види дисциплінарної відповідальності: загальну й спеціальну**. Загальна дисциплінарна відповідальність регулюється КЗпП України. Спеціальна дисциплінарна відповідальність передбачається тільки для певних категорій працівників на підставі статутів про дисципліну й спеціальних нормативних актів.

4 Дисциплінарні стягнення

Стаття 147 КЗпП України передбачає два дисциплінарних стягнення: догану і звільнення. Право вибору стягнення за порушення трудової дисципліни належить роботодавцеві.

За кожне порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки одне дисциплінарне стягнення.

Дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо після виявлення проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебуванням його у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку.

Обираючи вид стягнення, роботодавець повинен врахувати певні умови:

- ступінь тяжкості вчиненого проступку;
- заподіяну працівником шкоду;
- обставини, за яких вчинено проступок;
- попередню роботу працівника.

Стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) й повідомляється працівникові під розписку в триденний строк.

Пропущення цього строку означає, що порушено порядок застосування дисциплінарного стягнення.

Стягнення до трудової книжки працівника не заносяться.

Якщо протягом року від дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він

вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення.

5. Поняття, підстави та умови матеріальної відповідальності

Матеріальна відповідальність – один з видів юридичної відповідальності, що має двосторонній, взаємний обов'язок працівника й власника або уповноваженого ним органу відшкодувати іншій стороні шкоду, заподіяну внаслідок винного, протиправного невиконання або неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі й порядку.

Підставою матеріальної відповідальності є наявність збитку, заподіяного підприємству.

Умовами настання матеріальної відповідальності виступають: наявність прямої дійсної шкоди; протиправність дії або бездіяльності; причинний зв'язок між протиправним порушенням обов'язку і майновою шкодою; вина працівника.

Під прямою дійсною шкодою розуміють втрату, погіршення або зниження цінності майна, необхідність для підприємства, установи, організації провести витрати на відновлення, придбання майна або інших цінностей або зробити зайві, тобто викликані внаслідок порушення працівником трудових обов'язків, грошові виплати.

Протиправність дії або бездіяльності однієї зі сторін трудового договору (невиконання або неналежне виконання трудових обов'язків). Протиправною є поведінка працівника, який не виконує або неналежним чином виконує обов'язки, передбачені законодавством, правилами внутрішнього трудового розпорядку, посадовими інструкціями, трудовим договором, наказами і розпорядженнями власника або уповноваженого ним органу.

Вина працівника уявляє собою відношення до заподіяної шкоди у формі умислу чи необережності. При покладенні на працівника матеріальної відповідальності вина повинна бути обов'язково встановлена. Окрім того, форма вини впливає на вид матеріальної відповідальності.

Матеріальна відповідальність може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної, або кримінальної відповідальності.

6. Види матеріальної відповідальності

Трудове законодавство передбачає два види матеріальної відповідальності: обмежену й повну.

Основний вид матеріальної відповідальності працівника – **обмежена матеріальна відповідальність**, яка полягає в обов'язку працівника, з вини якого було заподіяно шкоду, відшкодувати власникові (уповноваженому ним органу) пряму дійсну шкоду, але не більше його середнього місячного заробітку.

У відповідності до КЗпП України обмежену матеріальну відповідальність несуть:

1) працівники за зіпсуття або знищення через недбалість матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їхньому виготовленні, інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів,

виданих підприємством, установою, організацією працівнику в користування, - у розмірі заподіяної з їх вини шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку;

2) керівники підприємств, установ, організацій та їх заступники, керівники структурних підрозділів на підприємствах, в установах, організаціях та їх заступники при заподіянні шкоди підприємству, установі, організації зайвими грошовими виплатами, неправильною постановкою обліку і зберігання матеріальних чи грошових цінностей, невжиттям необхідних заходів для запобігання простоям, випускові недоброякісної продукції, розкраданню, знищенню і зіпсуттю матеріальних чи грошових цінностей, - у розмірі заподіяної з їх вини шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку.

Повна матеріальна відповідальність працівників у розмірі заподіяної шкоди без будь-якого обмеження передбачена ст.134 КЗпП України. Перелік підстав притягнення до повної матеріальної відповідальності, що міститься в цій статті, є вичерпним. До цих підстав належать такі:

1. Укладення між працівником і підприємством, установою, організацією письмового договору про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей.

2. Одержання працівником майна та інших цінностей під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами.

3. Шкоди завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку.

4. Шкоди завдано працівником, який був у нетверезому стані.

5. Шкоди завдано недостатчею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування.

6. Відповідно до законодавства на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків.

7. Шкоди завдано не при виконанні трудових обов'язків.

8. Службова особа, винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу.

9. Керівник підприємства, установи, організації всіх форм власності, винний у несвоєчасній виплаті заробітної плати понад один місяць, що призвело до виплати компенсацій за порушення строків її виплати, і за умови, що Державний бюджет України та місцеві бюджети, юридичні особи державної форми власності не мають заборгованості перед цим підприємством.

Тема 5 Трудові спори

План:

1. Трудові спори: поняття та класифікація.
2. Комісії по трудових спорах: їх організація, компетенція. Порядок розгляду трудових спорів у комісіях по трудових спорах.
3. Розгляд трудових спорів у суді.
4. Колективні трудові спори та порядок їх вирішення.

1 Трудові спори: поняття і класифікація

Трудові спори — це неврегульовані шляхом безпосередніх переговорів розбіжності між працівником (колективом працівників) і власником підприємства або уповноваженим ним органом з приводу застосування норм трудового законодавства.

Причинами трудових спорів є численні порушення законодавства про працю, що мають місце на практиці, а також низький рівень знань трудового законодавства учасників конфліктів.

Від причин трудових спорів слід відрізнити умови їх виникнення.

Умови трудових спорів можна поділити на два види: організаційно-виробничі та правові. До першого належать недоліки в організації виробництва та праці: простої, залучення до надурочних робіт і робіт у вихідні дні, погані умови праці, недосконалість нормування та оплати праці, недоліки в організації охорони праці тощо. Серед умов правового характеру слід відмітити недосконалість чинного законодавства про працю та невідповідність окремих норм трудового законодавства новим суспільним економічним відносинам.

Трудові спори поділяють на індивідуальні та колективні. **Суб'єктами індивідуальних трудових спорів** є працівник і власник підприємства (уповноважений ним орган). **Суб'єктами колективних спорів** є наймані працівники (окремі категорії найманих працівників), профспілки, їх об'єднання або інші уповноважені цими найманими працівниками органи, з однієї сторони, та власники підприємств, об'єднання власників або уповноважені ними органи, з другої сторони.

Залежно від виду трудового спору визначається і порядок його вирішення. Для індивідуальних трудових спорів встановлено три види порядку розгляду:

1. Загальний порядок, відповідно до якого спір послідовно розглядається у комісії по трудових спорах і в суді. Причому розгляд одних спорів може закінчитися в комісії, якщо сторони не оскаржать її рішення і спір не буде перенесено до суду. В протилежному випадку - кожна із сторін має право звернутися до суду.

2. Судовий порядок, при якому трудовий спір безпосередньо розглядається в суді.

3. Особливий порядок, що передбачає особливості розгляду трудових спорів суддів, прокурорсько-слідчих працівників, а також працівників навчальних, наукових і інших установ прокуратури, які мають класні чини.

2 Комісії по трудових спорах: їх організація, компетенція. Порядок розгляду трудових спорів у комісіях по трудових спорах

Трудовий спір підлягає розглядові в комісії по трудових спорах, якщо працівник самостійно або з участю профспівкової організації, що представляє його інтереси, не врегулював розбіжності при безпосередніх переговорах з власником або уповноваженим ним органом.

Комісія по трудових спорах обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства з числом працюючих не менше як 15 чоловік. Працівник може звернутися до комісії у тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення своїх прав.

Комісія по трудових спорах зобов'язана розглянути трудовий спір у десятиденний строк з дня подання заяви. Спори повинні розглядатися у присутності працівника, який подав заяву, представників власника або уповноваженого ним органу. Засідання комісії вважається правомочним, якщо на ньому присутні не менше двох третин обраних до її складу членів. Рішення комісії підлягає виконанню власником у триденний строк по закінченні десяти днів, передбачених на його оскарження. У разі незгоди з рішенням комісії по трудових спорах працівник чи власник можуть оскаржити її рішення в суді. У суді також розглядаються трудові спори за заявами прокурора, якщо він вважає, що рішення комісії суперечить чинному законодавству.

3 Розгляд трудових спорів у суді

Працівник може звернутися з заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до суду в тримісячний строк, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а у справах про звільнення — в місячний строк з дня вручення копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки.

Для звернення власника до суду в питаннях стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, встановлюється строк в один рік з дня виявлення заподіяної працівником шкоди.

При винесенні рішення про поновлення на роботі орган, **який** розглядає трудовий спір, одночасно вирішує вимоги про виплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу, але не більш як за один рік. У разі затримки власником виконання рішення органу, який розглянув трудовий спір про поновлення на роботу незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника, цей орган виносить ухвалу про виплату йому середнього заробітку або різниці в заробітку за час затримки. Суд покладає на службову особу, винну в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу, покрити шкоду, заподіяну підприємству у зв'язку з оплатою працівникові часу вимушеного прогулу або часу виконання нижче оплачуваної роботи.

4 Колективні трудові спори та порядок їх вирішення

Колективним трудовим спором (конфліктом) вважаються розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудова відносин, щодо:

- а) встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту;
- б) укладення чи зміни колективного договору, угоди;
- в) виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень;
- г) невиконання вимог законодавства про працю.

Розгляд колективного трудового спору (конфлікту) з перших двох питань здійснюється примирною комісією, у разі неприйняття примирною комісією рішення, а також у всіх інших випадках – трудовим арбітражем.

Примирна комісія — це орган, призначений для **вироблення** рішення, що може задовольнити сторони колективного спору (конфлікту), та який складається із представників сторін. Примирна комісія утворюється за ініціативою однієї із сторін на виробничому рівні — у триденний, на галузевому чи територіальному рівні — у п'ятиденний, на національному рівні — у десятиденний строк з моменту виникнення колективного спору з однакової кількості представників сторін.

Рішення примирної комісії оформляється протоколом і має для сторін обов'язкову силу та виконується в порядку і в строки, які встановлені цим рішенням. Після прийняття рішення щодо вирішення колективного трудового спору (конфлікту) примирна комісія припиняє свою роботу.

У вирішенні колективних трудових спорів можуть брати участь також **незалежні посередники**, тобто визначені за спільним вибором сторін особи, які сприяють встановленню взаємодії між сторонами, проведенню переговорів, беруть участь у виробленні примирною комісією взаємоприйняттого рішення.

Трудовий арбітраж — це орган, який складається із залучених сторонами фахівців, експертів та інших осіб і приймає рішення по суті трудового спору. Трудовий арбітраж утворюється з ініціативи однієї із сторін конфлікту або незалежного посередника у разі:

- неприйняття примирною комісією погодженого рішення щодо вирішення колективного спору про встановлення нових або зміну існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту, а також про укладення чи зміну колективного договору, угоди;
- виникнення колективного трудового конфлікту про виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень, про невиконання вимог законодавства про працю.

Кількісний і персональний склад трудового арбітражу визначається за згодою сторін. До складу трудового арбітражу не можуть входити особи, які є представниками сторін колективного трудового спору, або особи, які тією чи іншою мірою зацікавлені в його односторонньому вирішенні. Готує трудових арбітрів Національна служба посередництва і примирення, яка була утворена Указом Президента України від 17 листопада 1998 року.

Колективний трудовий спір (конфлікт) розглядається трудовим арбітражем з обов'язковою участю представників сторін, а в разі потреби — представників інших заінтересованих органів та організацій.

Рішення трудового арбітражу оформлюється протоколом і підписується всіма його членами. Воно є обов'язковим до виконання, якщо про це попередньо домовилися сторони конфлікту.

Постійно діючим органом, створеним для сприяння врегулюванню колективних трудових спорів (конфліктів), є **Національна служба посередництва і примирення**, яка відповідно до покладених на неї завдань:

- 1) вивчає та узагальнює причини виникнення колективних трудових спорів і можливі їх наслідки, виробляє пропозиції щодо запобігання колективних трудових конфліктів;
- 2) здійснює реєстрацію висунутих працівниками вимог та колективних трудових спорів;
- 3) аналізує висунуті працівниками вимоги та здійснює оцінку їх обґрунтування;
- 4) сприяє встановленню контактів між сторонами колективного трудового спору (конфлікту);
- 5) перевіряє в разі необхідності повноваження представників сторін колективного трудового спору;
- 6) консультує представників сторін колективного трудового конфлікту;
- 7) за зверненням сторін (сторони) колективного трудового спору (конфлікту) розглядає надані матеріали з метою його вирішення;
- 8) у випадках, передбачених законодавством, коли рекомендації Національної служби посередництва і примирення щодо вирішення колективного трудового конфлікту не враховано, звертається з заявою про вирішення трудового спору до суду;
- 9) формує списки незалежних посередників та арбітрів тощо.

Національна служба посередництва і примирення у межах своїх повноважень приймає рішення, які мають рекомендаційний характер і повинні розглядатися сторонами колективного трудового спору (конфлікту), відповідними центральними або місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Тема 1 Загальне поняття кримінального права та кримінальної відповідальності

План:

- 1. Поняття і структура кримінального права.**
- 2. Підстави кримінальної відповідальності.**
- 3. Поняття злочину, характеристика складу злочину як його юридичного вираження.**

4. Об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона злочину.
5. Обставини, що виключають суспільну небезпеку і протиправність діяння (необхідна оборона, крайня необхідність).
6. Стадії розвитку умисного злочину.
7. Співучасть у злочині.
8. Покарання, його мета.
9. Види покарань.
10. Обставини, що пом'якшують відповідальність.
11. Обставини, що обтяжують відповідальність.
12. Класифікація злочинів.

1 Поняття і структура кримінального права

Поняття "кримінальне право" прийнято розглядати у двох значеннях:

1) позитивне (об'єктивне) кримінальне право як галузь законодавства, що знаходить свій вияв у цілісному і єдиному законодавчому акті - Кримінальному кодексі України;

2) кримінальне право як галузь юридичної науки, що знаходить свій вияв у механізмі регулювання кримінально-правових відносин; вивченні вітчизняного кримінального закону і судової практики; теорії та історії кримінального права, науковому аналізу кримінально-правових норм, судових прецедентів і кримінального права зарубіжних країн.

Позитивне кримінальне право України має такі характерні риси:

1) його норми встановлюються лише вищим органом законодавчої влади - Верховною Радою України;

2) воно знаходить свій вияв у законах, які зведено (кодифіковано) до єдиного джерела Кримінального кодексу України;

3) метод реалізації кримінального закону специфічний, притаманний лише цьому закону, – це головним чином загроза покарання і його застосування за порушення кримінально-правової заборони.

Позитивне (об'єктивне) кримінальне право України – це сукупність юридичних норм (правил поведінки), що визначають, які суспільно небезпечні діяння є злочинними і які покарання слід застосовувати до осіб, що їх вчинили.

Кримінальне право України поділяється на дві відносно самостійні частини – **Загальну** та **Особливу**.

Характерною особливістю правових норм та інституцій *Загальної частини* кримінального законодавства є те, що вони мають широку царину дій – вони поширюються на всі приписи *Особливої частини* кодексу. Це норми загального значення. Вони визначають: завдання Кримінального кодексу України; підстави кримінальної відповідальності; чинність КК щодо злочинів, вчинених на території України або за її межами; чинність кримінального закону у часі; поняття злочину; класифікацію злочинів; види та стадії вчинення злочину; вину та її форми; співучасть у злочині; загальні засади призначення покарання; види покарань тощо. Сутність і призначення норм *Загальної частини* Кримінального кодексу виявляються лише в органічній єдності з

положеннями його Особливої частини.

Особлива частина Кримінального кодексу відбиває ієрархію цінностей у сучасному українському громадянському суспільстві, захист яких гарантує держава. Особлива частина кодексу містить конкретні норми, які забороняють вчиняти те або інше суспільно небезпечне діяння. Порушення такої заборони передбачає відповідне покарання. При цьому майже всі диспозиції статей Особливої частини кодексу визначають діяння з боку однієї особи - виконавця злочину. Умови кримінальної відповідальності за навмисне вчинення одного й того самого злочину спільними діями кількох осіб (співучасниками) описано в Загальній частині КК (ст. 29).

Загальна та Особлива частини Кримінального кодексу нерозривно пов'язані між собою і становлять єдину галузь права - кримінальне право.

2 Підстави кримінальної відповідальності

Підставами кримінальної відповідальності є:

- 1) наявність юридичного факту - вчинення діяння, забороненого кримінальним законом;
- 2) таке діяння за соціальним змістом завдало або загрожувало завдати шкоду певним благам або іншим цінностям;
- 3) зазначене вище діяння вчинено фізичною осудною особою, яка досягла встановленого в законі віку кримінальної відповідальності;
- 4) під час вчинення діяння особа не перебувала під впливом будь-якої сили або примусу, яким вона не могла протистояти;
- 5) відсутні інші обставини, які відповідно до закону виключають злочинність діяння.

Ці критерії обумовлюють сутність і специфіку злочину певного виду та пов'язані з такою категорією кримінального права, як склад злочину. Таке розуміння питання, що розглядається, дає можливість констатувати, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення суспільно небезпечного діяння, яке містить ознаки складу злочину. Підставою кримінальної відповідальності (ст. 2 КК) є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого кримінальним законом.

3 Поняття злочину, характеристика складу злочину як його юридичного вираження

Злочином є передбачене цим Кримінальним Кодексом України суспільно небезпечне, винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину (ст. 11 КК України).

Ознаки злочину відображають його різні істотні властивості, мають свій зміст, до них відносять:

Суспільна небезпечність як матеріальна ознака злочину полягає в тому, що діяння або заподіює шкоду відносинам, що охороняються кримінальним законом, або містить реальну можливість заподіяння такої шкоди.

Другою обов'язковою ознакою злочину, що відображає його внутрішній психологічний зміст, є *винність*. У цій ознаці втілено найважливіший принцип кримінального права – принцип суб'єктивного інкримінування, тобто відповідальності тільки за наявності вини, що впливає зі ст. 62 Конституції України.

Обов'язковою ознакою злочину є також його *протиправність*. Як формальна ознака злочину вона означає передбаченість його в кримінальному законі.

Кримінальний закон дає вичерпний перелік злочинів, тому якщо навіть діяння становить небезпечність для суспільства, але не передбачено законом про кримінальну відповідальність, воно не може розглядатися як злочин. Звідси впливає найважливіше положення про *неможливість* застосування кримінального закону за аналогією до такого діяння, що безпосередньо в ньому не передбачено. Частина 4 ст. 3 КК України прямо вказує, що застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено.

З ознакою протиправності пов'язана четверта обов'язкова ознака злочину – його *караність*, під чим розуміють загрозу застосування за злочин покарання, що міститься в кримінально-правових санкціях. Караність, за своєю сутністю, впливає із суспільної небезпечності та протиправності діяння: воно тому і є кримінально караним, що суспільно небезпечне і передбачене кримінальним законом як злочин.

Склад злочину – це сукупність встановлених у кримінальному законі юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як злочинне.

Ознаки складу злочину:

- 1) склад злочину являє собою визначену сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, що характеризують конкретне суспільно небезпечне діяння як злочинне;
- 2) тільки в кримінальному законі встановлюється сукупність зазначених ознак;
- 3) перелік складів злочинів, передбачених законом, є вичерпним;
- 4) у складі злочину визначається характер відповідальності за вчинений злочин.

4 Об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона злочину

У кожному складі злочину виділяють його елементи, а саме: об'єкт злочину, об'єктивну сторону злочину (їх сукупність називають об'єктивними ознаками складу), суб'єкт і суб'єктивну сторону злочину (суб'єктивні ознаки складу). В єдності ці об'єктивні та суб'єктивні ознаки й утворюють склад злочину.

Об'єкт злочину – це те, на що завжди посягає злочин і чому він завжди заподіює певну шкоду. Це ті суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом.

Об'єктивна сторона – зовнішня сторона діяння, що виражається у вчиненні передбаченого законом діяння (дії чи бездіяльності), що заподіює чи створює загрозу заподіяння шкоди об'єкту злочину.

Як обов'язкові (необхідні) ознаки об'єктивної сторони як елементу складу виділяють діяння (дію чи бездіяльність), суспільно небезпечні наслідки і причинний зв'язок. Тому у злочинах із так званим матеріальним складом має бути встановлено причинний зв'язок між дією (бездіяльністю) і суспільно небезпечним наслідком, що настав.

Суб'єкт злочину – це особа, яка вчинює злочин. Відповідно до ст. 18 КК України "суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого, відповідно до цього Кодексу, може наставати кримінальна відповідальність". Тому юридичні особи (підприємства, організації, установи, політичні партії, громадські організації тощо) не можуть бути суб'єктами злочинів. Неприпустимою є колективна відповідальність за вчинені окремими особами злочини.

Відповідно до ст. 19 КК України суб'єктом може бути тільки осудна особа, тобто така, яка під час вчинення передбаченого Кримінальним кодексом діяння могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Тому особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічної психічної хвороби, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки (ч. 2 ст. 19 КК України), не підлягає кримінальній відповідальності.

У частині 1 ст. 22 КК України передбачено, що кримінальна відповідальність за загальним правилом настає з 16 років, а за окремі злочини, вичерпний перелік яких передбачено у ч. 2 ст. 22 КК України (наприклад, вбивство, розбій, зґвалтування), – з 14 років.

Суб'єктивна сторона - це внутрішня сторона злочину, бо вона включає ті психічні процеси, що характеризують свідомість і волю особи в момент вчинення злочину. Ознаками суб'єктивної сторони як елементу складу злочину є вина, мотив, мета злочину та емоційний стан. Обов'язковою (необхідною) ознакою суб'єктивної сторони будь-якого складу злочину є вина особи. Відповідно до ст. 23 КК України виною є "психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності". Якщо немає вини особи, немає і складу злочину, навіть якщо в результаті її дії (бездіяльності) настали передбачені законом суспільно небезпечні наслідки. У цьому положенні відображається найважливіший принцип – принцип суб'єктивного інкримінування, закріплений у ст. 62 Конституції України.

Стаття 24 КК України передбачає умисел і його види: прямий і непрямий. За прямого умислу особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання. За непрямого умислу особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала настання цих наслідків.

Стаття 25 КК України передбачає необережність і її види: злочинну самовпевненість і злочинну недбалість. Злочинна самовпевненість полягає у

тому, що особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення. Злочинна недбалість має місце там, де особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

5. Обставини, що виключають суспільну небезпеку і протиправність діяння (необхідна оборона, крайня необхідність)

Обставини, про які йдеться, пов'язані з діями людини, що вчиняються за наявності її свідомості та передбачення настання заборонених законом наслідків, однак, збіг певних чинників спонукають її вчиняти діяння, яке зовні нагадує злочин. Точніше, таке діяння за своїми зовнішніми ознаками збігається з ознаками того чи іншого злочину, але вважається правомірним.

Діючий Кримінальний кодекс України до таких обставин відносить необхідну оборону (ст. 36), уявну оборону (ст. 37), затримання особи, що вчинила злочин (ст. 38), крайню необхідність (ст. 39), фізичний або психічний примус (ст. 40), виконання наказу або розпорядження (ст. 41), діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42), виконання спеціального завдання з попередженням чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43).

Характерними ознаками обставин, що виключають злочинність діяння, є:

1) те, що дії за наявності таких обставин вчиняються з метою відвернути небезпеку заподіяння тяжкої шкоди правоохоронним об'єктам;

2) те, що таке відвернення вчиняється, в одному випадку, шляхом заподіяння шкоди тому, хто умисно вчиняє злочин, в іншому, - шляхом спричинення шкоди одним цінностям, що охороняються законом, для відвернення небезпечної шкоди, що загрожує іншим, більш важливим цінностям;

3) те, що дії, вчинені за названих обставин, мають зовнішню схожість з діями та їх наслідками, зазначеними в нормах кримінального закону як такі, що входять до певного складу злочину;

4) те, що такі дії за наявності обставин, про які йдеться, визнаються правомірними, або інакше – зазначені обставини виключають злочинність діяння.

Під обставинами, що виключають злочинність діяння, розуміють діяння, які за своїми зовнішніми ознаками мають схожість з діяннями, передбаченими кримінальним законом як злочин, і які за певних умов вважаються правомірними.

За змістом правомірності обставини, що виключають злочинність діяння, можна поділити на три види: а) дії по захисту людиною своїх особистих благ і своїх важливих суб'єктивних прав (життя, здоров'я, свободи, права власності та недоторканності житла), по захисту благ, прав і свобод своєї родини та іншої людини, громадських та державних цінностей; ці дії покладені в основу необхідної оборони; б) дії, зумовлені виконанням посадових, службових або професійних обов'язків; ці дії становлять сутність таких обставин, як затримання особи, що вчинила злочин; фізичний або психічний примус;

виконання наказу або розпорядження; виправданий ризик; в) дії по захисту від шкоди з боку стихійних сил або від тих сил, які було приведено в дію іншою особою, або від нападу тварини; такі дії охоплюються поняттям "крайня необхідність".

Згідно з ч. 1 ст. 36 КК **необхідною обороною** визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищає себе, іншу особу, а також суспільні інтереси, інтереси територіальної громади чи інтереси держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

У ч. 2 ст. 36 КК законодавчо закріплено положення про те, що кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади.

Необхідна оборона є правомірною за наявності певних умов: а) стосовно цінностей, що захищаються від посягання; б) стосовно суспільно небезпечного посягання; в) стосовно захисту.

Крайня необхідність – це такий збіг обставин, за якого виникла безпосередня небезпека для певного об'єкта, зберегти який можна, лише заподіявши шкоду іншому, менш цінному об'єктові. Інакше кажучи, правомірним вважається заподіяння (за наявності загальної небезпеки) шкоди одним цінностям, що охороняються правом, з метою відвернути шкоду більш значним цінностям, які теж охороняються правом.

Частиною 1 ст. 39 передбачено, що "не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правом цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам, інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності".

Об'єктом захисту при крайній необхідності є: особисті блага людини, її права та майно, блага та права інших осіб, блага та цінності громадянського суспільства чи держави.

Умови, що визначають правомірність крайньої необхідності:

1) наявність небезпеки заподіяння шкоди об'єктові захисту; 2) небезпека, що виникла, має бути наявною, дійсною, тобто вона виникла, існує і ще не минула; 3) небезпека має бути невідвратною, а її усунути неможливо без заподіяння шкоди іншим цінностям, що також охороняються правом; 4) шкода має завдаватися так званим третім особам, якщо шкода завдається нападнику, то вчинене розглядається за правилами про необхідну оборону; 5) особа завдає шкоду, будучи зобов'язаною або вимушеною до цього об'єктивними обставинами; 6) заподіяна шкода має бути меншою, ніж відвернена шкода.

6 Стадії розвитку умисного злочину

Стадії вчинення злочину – це певні етапи різних дій, спрямованих на

вчинення певного злочину з різним обсягом реалізації умислу та різним ступенем суспільної небезпечності. Стадії вчинення злочину стосуються лише умисних злочинів і можуть мати місце лише за наявності прямого умислу.

Готування до злочину – початкова стадія умисного злочину, яка, відповідно до ч. 1 ст. 14 КК, визначається як пошук або пристосування засобів чи знарядь, пошук співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину.

Готування до злочину карається за наявності певних умов, а саме:

1) підготовчі дії мають бути спрямовані на створення умов для вчинення конкретного злочину, а не для "злочину взагалі" і не "на всяк випадок";

2) дії, пов'язані з готуванням до злочину, мають бути вчинені до початку дій, безпосередньо спрямованих на вчинення злочину;

3) дії, які утворюють готування до злочину, належать до об'єктивної сторони складу закінченого злочину;

4) готування до злочину вчиняється лише з прямим умислом: особа свідомо створює умови для вчинення конкретного злочину і бажає використати створені нею умови для наступної стадії вчинення злочину;

5) кримінальна відповідальність настає лише за готування до вчинення злочину середньої тяжкості, тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Відповідно до ч. 1 ст. 14 КК об'єктивна сторона готування до злочину може бути виявлена у формі: 1) підшукування засобів чи знарядь для вчинення злочину; 2) пристосування засобів чи знарядь для вчинення злочину; 3) пошук співучасників для вчинення злочину; 4) змова на вчинення злочину; 5) усунення перешкод для вчинення злочину; 6) інше умисне створення умов для вчинення злочину.

Підшукування засобів чи знарядь для вчинення злочину може здійснюватися будь-яким способом. Це купівля, обмін або викрадення засобів чи знарядь для вчинення злочину; використання предметів побуту, підготовка транспортних засобів, придбання спеціальних предметів (маски, бронежилети), підробка документів тощо.

Пристосування засобів для вчинення злочину може бути пов'язано з їх технічним удосконаленням (наприклад, перетворення мисливської рушниць на обріз) або їх виготовленням (наприклад, виготовлення спеціального ножа для вчинення розбійного нападу, кліше для виготовлення фіктивних грошових знаків).

Пошук співучасників злочину може вчинятися шляхом вербування, набору, погрози, підкупу пособників чи співвиконавців для подальшого вчинення злочину, підшукування особи (осіб) для приховування злочину в майбутньому, а також замовлення виконавця (виконавців) вчинення злочину.

Під змовою вчинення злочину маємо розуміти попередню домовленість з однією чи кількома особами про спільне вчинення злочину (співвиконавства) або створення злочинної організації. Зазначимо, що змова, яка виявилася у створенні злочинної організації, – це окремий, особливий (*sui generis*) злочин, виписаний у ст. 255 КК, який не потребує при його кваліфікації посилання на ч. 1 ст. 14 КК.

Усунення перешкод – це дії щодо запобігання можливим труднощам у досягненні злочинної мети. Це, зокрема, відключення сигналізації, телефонного зв'язку чи освітлення щодо об'єкта (предмета) злочину, підкуп чи інший спосіб впливу щодо охоронника об'єкта.

Згідно з ч. 1 ст. 15 КК, **замахом на злочин** визнається діяння, вчинене з прямим умислом і безпосередньо спрямоване на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, не залежних від волі винного.

Відповідальність за замах на злочин настає за ч. 1 ст. 15 і за тією статтею Особливої частини Кодексу, яка передбачає відповідальність за закінчений злочин. Характерними ознаками замаху на вчинення злочину є:

1) дія, яка безпосередньо спрямована на вчинення злочину і реально загрожує об'єкту, що охороняється кримінальним законом. Інакше кажучи, замах на вчинення злочину - це початок безпосереднього виконання об'єктивної сторони складу закінченого злочину, описаного в диспозиції певної статті Особливої частини КК;

2) дія вчиняється з прямим умислом; особа усвідомлює небезпечність своєї дії, передбачає її шкідливі наслідки і бажає настання таких наслідків, від закінченого злочину замах на вчинення злочину відрізняється саме недосягненням вчиненою дією шкідливих наслідків.

У теорії кримінального права, а також у чинному Кримінальному кодексі України, залежно від характеру причини, через які злочинний наслідок не настав, прийнято розрізняти закінчений і незакінчений замах на злочин. У ч. 2 ст. 15 зазначається, що *замах на вчинення злочину є закінченим*, коли особа виконала всі дії, які вважала за необхідне для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі.

Закінченим злочином визнається діяння, яке містить всі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України.

У закінченому злочині існує єдність об'єктивної і суб'єктивної сторін. Тут винний повною мірою реалізував умисел, завершив діяння, виконав усі дії, що утворюють об'єктивну сторону складу злочину, заподіяв шкоду об'єкту.

7 Співучасть у злочині

Умисна спільна участь у виконанні злочину кількох осіб, як правило, становить більшу суспільну небезпеку, ніж вчинення злочину однією особою. В Особливій частині КК Укриши конкретні склади злочинів описані, виходячи з припущення їх вчинення однією особою - виконавцем злочину. Проте навмисні злочини можуть бути вчинені не лише однією особою, а й у співучасті кількома особами. Як зазначається у ст. 26 КК, *співучастю у злочині є умисна спільна участь кількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину*.

Зміст цього визначення дає змогу стверджувати, що обов'язковими умовами (ознаками) співучасті у злочині є: 1) наявність двох або більше осіб (співучасників); 2) спільність дій співучасників у вчиненні одного й того самого

злочину; 3) наявність умислу всіх співучасників на вчинення такого злочину; 4) наявність причинного зв'язку між діями кожного співучасника і єдиним злочинним результатом. За сукупності цих умов настає кримінальна відповідальність осіб, які спільно вчинили злочин, за правилами про співучасть і за статтею Особливої частини Кодексу, яка передбачає відповідальність за конкретний злочин.

Коло осіб, які підлягають кримінальній відповідальності за навмисне вчинення одного й того самого злочину спільними зусиллями кількох осіб при виконанні ними різних ролей (виконавець, організатор, підбурювач, пособник).

Умисна спільна злочинна діяльність двох або більше осіб може виявлятися у формі простої або складної співучасті.

Проста форма співучасті передбачає: 1) співвиконавство без попереднього порозуміння; 2) співвиконавство з попереднім порозумінням.

Складна форма співучасті включає: 1) співучасть у вузькому розумінні цього слова (кожен зі співучасників виконує певну роль у вчиненні злочину); 2) злочинне угруповання (банда, організована група, незаконне воєнізоване формування чи група); 3) злочинна організація.

Відповідно до ч. 3 ст. 27 *організатором* визнається особа, яка організувала вчинення злочину (злочинів) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатором також визнається особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, а також особа, яка забезпечувала фінансування чи організовувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.

Підбурювачем відповідно до ч. 4 ст. 27 визнається особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину. Діяльність цього співучасника характеризується тим, що він свідомо викликає в іншій особі рішучість або зміцнює намір вчинити злочин, який виник у неї раніше.

Пособником є особа, яка умисно сприяла вчиненню злочину. Пособництво може виявитися в різних формах. У ч. 5 ст. 27 передбачені основні форми пособництва: порада, вказівки, надання засобів чи знарядь для вчинення злочину, усунення перешкод до його вчинення. Пособництвом є також заздалегідь (до моменту вчинення злочину) дане зобов'язання (обіцянка) переховувати злочинця, приховати знаряддя або засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, добуті злочинним шляхом, придбати чи добути такі предмети. Заздалегідь обіцяне переховування, як і будь-який інший вид співучасті, впливає на рішучість злочинця вчинити злочин, дає йому надію на приховання злочину, зміцнює його бажання і рішучість вчинити злочин і тому перебуває у причинному зв'язку з діями виконавця.

Пособник, як і підбурювач, не бере безпосередньої участі у вчиненні злочину. Пособництво може виявлятися в активних діях (наприклад, у передаванні зброї виконавцеві злочину), а також у бездіяльності, коли особа умисно не виконує покладеного на неї спеціального обов'язку з відвернення злочину.

8 Покарання, його мета

Загальне визначення покарання дано в ч. 1 ст. 50 КК, за якою "**покарання** є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом позбавленні та обмеженні прав і свобод засудженого".

Характерними ознаками покарання вважаються:

1. *Покарання – це осуд винного і його діянь* судом від імені держави, пов'язаний із заходами державного примусу. Примусовість покарання означає, що з моменту набрання обвинувальним вироком законної сили засуджений зобов'язаний фактично перетерпіти обмеження певних прав і свобод, що становить зміст конкретного покарання, а відповідні державні органи зобов'язані виконати вирок суду, тобто реально застосувати призначене засудженому покарання.

2. *Покарання призначає лише суд* в обвинувальному вироку від імені держави. Призначення покарання лише за вироком суду є конституційним принципом. За положеннями ст. 124 Конституції України, правосуддя в Україні здійснюють виключно суди.

3. *Покарання має особистий характер* і застосовується лише до фізичної особи, яка вчинила злочин, і не може застосовуватися до юридичних осіб, його не можна перекласти на батьків або близьких родичів злочинця.

4. *Покарання породжує судимість*. Це ознака, за якою особа визнається такою, що має судимість, з дня набрання чинності обвинувального вироку і до погашення або зняття судимості. Судимість особи має деякі негативні наслідки для такої особи після відбуття нею покарання.

Мета покарання – це той кінцевий наслідок, до якого прагне держава, щодо ресоціалізації засудженого та запобігання вчиненню злочинів.

Закон (ч. 2 ст. 50 КК) за мету покарання визнає:

- 1) кару за вчинений злочин;
- 2) виправлення засуджених;
- 3) запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

9. Види покарань

До осіб, які визнані винуватими у вчиненні злочину, суд може застосувати лише один із видів покарань (основний чи основний і додатковий), що визначений у ст. 51 КК. У цій статті передбачено дванадцять видів покарань, а саме: 1) штраф; 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину; кваліфікаційного класу; 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; 4) громадські роботи; 5) виправні роботи; 6) службові обмеження для військовослужбовців; 7) конфіскація майна; 8) арешт; 9) обмеження волі; 10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; 11) позбавлення волі на певний строк; 12) довічне позбавлення волі.

Відповідно до ст. 53 КК, **штраф** – це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і межах, установлених в Особливій частині КК.

Штраф є дуже ефективним і гуманним видом покарання, оскільки він має разовий характер, не продовжується в часі, не відриває засудженого від сім'ї і звичного для нього оточення.

Штраф обчислюється у грошовому розмірі і сплачується в доход держави. Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного.

Ухилення від сплати штрафу визнається злочином, передбаченим ч. 1 ст. 389 КК.

Засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особа, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, може бути *позбавлена* за вироком суду цього **звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу** (ст. 54 КК).

Цей вид покарання є додатковим, разовим і не згадується у санкціях статей Особливої частини Кодексу. При його застосуванні суд має посилатися на ст. 54 КК.

Суд, виходячи з певних підстав (способу вчинення злочину, його наслідків, форми вини тощо), які мають бути викладені в мотивувальній частині вироку, враховуючи особливі властивості злочинця (агресивність, бажання заплутати обставини справи тощо), може, але не зобов'язаний застосувати до такої особи, визнаної винною у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, зазначене додаткове покарання.

Каральна особливість цього виду покарання полягає у втраті засудженим привілеїв і пільг, пов'язаних з його військовим, спеціальним званням, рангом, чином або кваліфікаційним класом, яких суд його позбавив.

Військове звання - це звання, встановлене у Збройних Силах України (капітан, майор, полковник, генерал та ін.).

Спеціальні звання встановлені в органах внутрішніх справ України (капітан міліції, майор міліції, полковник та ін.) та в органах Податкової і Митної служб (інспектор податкової служби першого рангу, державний радник податкової служби та ін.).

Різні *ранги* встановлено для державних службовців, залежно від певної категорії посади, яку вони обіймають. Наприклад, особам, які обіймають посади, що належать до першої категорії, може бути присвоєний третій, другий або перший ранг. Ранги встановлено і для працівників дипломатичної служби (надзвичайний і повноважний посол, посол, радник першого класу, аташе та ін.)

Класні чини встановлено для працівників органів прокуратури (юрист першого класу, молодший радник юстиції та ін.)

Кваліфікаційні класи присвоюються суддям.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю – це заборона засудженому обіймати конкретні посади або займатися конкретною діяльністю у будь-яких органах державної служби, органах місцевого самоврядування, приватних, комерційних, підприємницьких або інших (незалежно від форми власності) структурах чи організаціях. Цей вид покарання передбачено ст. 55 КК.

У відповідності до ст. 56 КК **громадські роботи** полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Цей вид покарання вперше введений у кримінальне законодавство України і не пов'язаний з обмеженням волі засудженого. Вид громадських робіт встановлюють органи місцевого самоврядування з додержанням вимог законодавства про працю і, зокрема, щодо праці в нічний час, гігієни і безпеки праці, праці жінок та неповнолітніх.

Громадські роботи встановлюються на строк від 60 до 240 годин і виконуються не більше як чотири години на день, а для неповнолітніх - дві години на день.

Засуджений відбуває громадські роботи особисто, безоплатно за місцем свого проживання. Строк відбування громадських робіт здійснюється безперервно. В окремих випадках роботи можуть перериватися з причин медичного, сімейного або соціального характеру.

Виправі роботи – це вид покарання, який відповідно до ст. 57 КК "встановлюється на строк від шести місяців до двох років і відбувається за місцем роботи засудженого. Із суми заробітку засудженого до виправних робіт провадиться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від десяти до двадцяти відсотків". Відрахування провадяться за кожний відпрацьований місяць. Виправні роботи застосовуються частіше за все у тих випадках, коли було вчинено злочин невеликої тяжкості, а в деяких випадках і за вчинення злочинів середньої тяжкості.

Покарання у вигляді **конфіскації майна**, говориться в ч. 1 ст. 59 КК, полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого.

Характерними ознаками покарання у вигляді конфіскації майна є: воно 1) призначається лише як додаткове покарання; 2) пов'язане з примусовим і безоплатним вилученням у власність держави всього або частини майна, яке є особистою власністю засудженого; 3) встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини; 4) може бути призначене лише у випадках, прямо передбачених в Особливій частині Кримінального кодексу.

Покарання у вигляді **арешту** (ст. 60 КК) полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від одного до шести місяців. Таке покарання (альтернативно з іншими видами покарання) передбачене в багатьох санкціях статей Особливої частини КК за вчинення злочинів невеликої тяжкості.

Новий вид покарання у кримінальному законодавстві України (ст. 61 КК), який полягає в утриманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням її до праці, як правило, на виробництві виправних центрів з виплатою їй не менш як 50 відсотків загальної суми заробітку.

Покаранню у вигляді **обмеження волі** властиві такі ознаки: воно 1) є основним видом покарання; 2) встановлено на строк від одного до п'яти років; 3) може бути застосовано, якщо передбачене санкцією статті Особливої

частини Кодексу; 4) засуджені до такого виду покарання відбувають його в кримінально виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства і без постійної охорони і, як правило, у межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до їх постійного місця проживання до засудження; 5) особи, засуджені до обмеження волі, зобов'язані постійно перебувати в межах виправного центру під наглядом і сумлінно працювати. Строк покарання таких осіб обчислюється з дня прибуття їх до місця відбування покарання і постановки на облік у виправному центрі.

Покарання у вигляді **тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців** за вчинений ними злочин належить до основних видів покарань. Воно полягає в примусовому триманні засудженого військовослужбовця строкової служби в дисциплінарній військовій частині протягом визначеного судом (у межах від шести місяців до двох років) строку.

Засуджений до такого покарання лишається військовослужбовцем; він виконує покладені на нього обов'язки військової служби і військового навчання в умовах особливого фізичного тягаря, пов'язаного з жорстким режимом відбування покарання. Засуджений, крім виконання обов'язків військової служби, обов'язково залучається до праці на виробничих об'єктах дисциплінарної військової частини або інших об'єктах, визначених Міністерством оборони України.

Позбавлення волі є одним із основних і найбільш суворих різновидів покарань. Покарання у вигляді позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого від суспільства та поміщенні його на певний строк у кримінально-виконавчу установу закритого типу. Відповідно до ч. 2 ст. 63 КК позбавлення волі встановлено на строк від одного до п'ятнадцяти років, за винятком випадків, передбачених Загальною частиною КК.

Покарання у вигляді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину 18-річного віку, не може бути призначене на строк більше десяти років, а за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини, - на строк до п'ятнадцяти років; позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості (ст. 102 КК).

Довічне позбавлення волі пов'язане головним чином із запобіжними заходами щодо мети покарання. Це покарання введено до КК України не лише як самостійний вид, а й як такий, що замінив свого часу покарання у вигляді смертної кари.

Довічне позбавлення волі (ст. 64 КК) встановлюється за вчинення особливо тяжкого злочину і застосовується у випадках, спеціально передбачених КК, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк.

Довічне позбавлення волі – найсуворіше покарання у кримінальному праві України. Цей вид покарання передбачено в альтернативі з позбавленням волі на певний строк і за обмежене коло особливо тяжких злочинів.

10 Обставини, що пом'якшують відповідальність

Наявність таких обставин дає змогу суду, по-перше, визначити винному менш суворий вид основного покарання у межах санкції відповідної статті та призначити покарання ближче до найнижчої межі передбаченого строку основного чи додаткового покарання, по-друге, за наявності обставин, що пом'якшують покарання, та з урахуванням інших виняткових обставин справи суд може призначити основне покарання за вчинений злочин нижче від найнижчої межі, встановленої у санкції статті Особливої частини КК, або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції, за якою обвинувачується підсудний.

Відповідно до ч. 1 ст. 66 КК, при призначенні покарання обставинами, які його пом'якшують, визнаються:

- з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;
- добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди;
- надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину;
- вчинення злочину неповнолітнім;
- вчинення злочину жінкою в стані вагітності;
- вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин;
- вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність;
- вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого;
- вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності;
- виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України.

11 Обставини, що обтяжують відповідальність

У ст. 67 КК названо 13 обставин, які обтяжують покарання. Перелік цих обставин є вичерпним, і розширеному тлумаченню не підлягає. Обставинами, які обтяжують покарання, визнаються:

1. Вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів.

Зазначена обставина, як правило, свідчить про більшу суспільну небезпечність винного порівняно з особою, яка вчинила відповідний злочин вперше. Ця обставина має місце незалежно від того, чи був раніше вчинений тотожний або різнорідний злочин, що відображається у формулі кваліфікації, чи була така особа засуджена за раніше вчинений злочин, чи не була. Сам факт вчинення нового злочину є обставиною, що обтяжує покарання.

2. *Вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою, організованою групою чи злочинною організацією.*

Це дуже небезпечні форми співучасті у злочині. Вони різняться між собою переважно ступенем зорганізованості (стійкості), пов'язаної зі спільним вчиненням злочину (злочинів). Ці форми співучасті у злочині різняться і кількісною ознакою. Злочин визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його було виконано двома або більшою кількістю осіб.

3. *Вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату.*

Такі злочини дуже небезпечні, оскільки вони пов'язані з ворожим ставленням до особи (кількох осіб), нації чи раси в цілому або до іновірців, а також з розладом, міжусобицями між окремими націями або іновірцями. Таким злочинам часто властива дика ненависть, нелюдська жорстокість і лютість до потерпілого (потерпілих) як представників певної нації, раси, релігії.

4. *Вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку.*

Під виконанням службового обов'язку розуміють діяльність посадової або службової особи зі здійснення покладених на неї повноважень. Цим поняттям охоплюється і діяльність рядових службовців (інженера, доктора, вчителя, майстра, торговця, підприємця тощо по виконанню ними своїх професійних обов'язків).

5. *Заподіяння злочином тяжких наслідків.*

Такі наслідки найчастіше пов'язані з вчиненням тяжких або особливо тяжких злочинів. До цих наслідків належать: смерть однієї чи кількох людей, каліцтво або інша тяжка шкода здоров'ю людей, знищення, пошкодження або втрата цінного або в особливо великих розмірах майна, вантажу, видобутого газу чи нафти, виловленої риби тощо.

6. *Вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, яка перебуває в безпорадному стані.*

Вчинення злочину щодо малолітнього (особи віком до 14 років), до безпомічного або беззахисного чи до іншої людини, яка перебуває в безпорадному стані (хворий, людина з фізичними вадами або психічним розладом свідомості тощо) є свідченням того, що той, хто вчинив такий злочин, є дуже аморальною і жорстокою людиною, яка становить підвищену небезпеку.

7. *Вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності.*

Вчинення такого злочину створює загрозу здоров'ю вагітній жінці та небезпеку для ненародженого ще немовля. Використаний же у законі термін "завідомо" означає, що винний знав про вагітність потерпілої або свідомо припускав це, тобто діяв обізнано щодо вагітності жінки.

8. *Вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного.*

Підвищена небезпека такого злочину полягає в тому, що винний використовує своє посадове, службове або інше (громадське, професійне, сімейне тощо) положення для вчинення злочину щодо підлеглих або залежних від нього осіб. Така залежність може бути по службі, роботі, матеріальною (неповнолітні та непрацездатні діти від батьків, старенькі і хворі батьки від дітей тощо). Це може бути і залежність не правового характеру. Наприклад, жінка, яка завагітніла від чоловіка, з яким не перебуває у шлюбі, залежна від останнього.

9. *Вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством.*

Малолітньою вважається людина, яка не досягла 14 років. Це така людина, яка за фізіологічними та психологічними законами ще не має тих розумових сил і здатності, на яких ґрунтуються відносини людини і суспільства. Малолітні дуже слабо розуміють життєві ситуації і суспільні відносини, вони швидко довіряють стороннім (дорослим) людям, піддаються спокусам і вмовлянням, що зухвало використовує злочинець.

10. *Вчинення злочину з особливою жорстокістю.*

Особлива жорстокість – це властивість особистості злочинця, яка виявляється у певному способі вчинення злочину та використаних при цьому знаряддях, якими потерпілому спричиняються особливі страждання шляхом глумління, тортур, мордування, наприклад, спалювання живої людини на вогні, відрізання злочинцем у своєї жертви частини тіла, застосування до потерпілого нестерпно діючої отрути, позбавлення протягом довгого часу їжі і води, застосування електроструму, низької чи високої температури, заподіяння великої кількості тілесних ушкоджень, які завдають потерпілому особливих страждань.

11. *Вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій.*

Ця обставина пов'язана з конкретними умовами, в яких було вчинено злочин, а саме: 1) воєнний стан; 2) надзвичайний стан; 3) інша надзвичайна подія.

Воєнний стан, а також надзвичайний стан в Україні або в окремих її місцевостях вводяться за рішенням Президента України (пп. 20-21 ст. 106 Конституції України).

Воєнний стан - це період загрози зовнішнього нападу, загроза небезпеки державної незалежності України або фактичне ведення воєнних дій на території України.

Надзвичайний стан – це певний відтинок часу або період певних днів чи місяців, пов'язаних з небезпекою для невизначеного кола людей, важливих об'єктів та спокійного суспільного життя (землетрус, повінь, руйнівна пожежа,

ураганний вітер, тяжке епідемічне захворювання людей тощо).

Надзвичайні події можуть виникати при внутрішніх конфліктах між національними, етнічними або релігійними групами чи об'єднаннями, при масових заворушеннях, які викликають суспільне напруження або паніку серед населення. Використання злочинцем вищезазначених умов для вчинення злочину є свідченням його особливої небезпеки і обтяжує його покарання.

12. Вчинення злочину загальнонебезпечним способом.

Це випадки використання злочинцем такого прийому чи методу (підпал, вибух, затоплення, отруєння водоймища, продуктів харчування, розповсюдження епідемії, отруйних речовин чи газів тощо), наслідком яких є людські жертви, знищення чи пошкодження важливих об'єктів або створюється загроза настання таких наслідків.

13. Вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів.

Мова йде про фізіологічне сп'яніння (патологічне сп'яніння - це стан хворобливий (неосудний), що є наслідком вживання людиною до моменту вчинення злочину алкогольних напоїв, наркотичних засобів, психотропних речовин чи інших одурманюючих засобів. Сп'яніння у багатьох людей викликає піднесений настрій, ейфорію. Нерідко стан сп'яніння спричиняє також зовнішнє збудження та ослаблює як наслідок стримуючий вплив гальмівних процесів, властивих фізіології людини.

12 Класифікація злочинів

Під класифікацією злочинів розуміють поділ їх на групи за певним критерієм.

Можна виділити такі основні **види злочинів**:

1) за ознаками та видами об'єкта злочину (щонайменше 20 видів за розділами Особливої частини КК: злочини проти життя та здоров'я особи, злочини проти власності й ін.);

2) за наявністю чи відсутністю предмета злочину (предметні (ст. 185) та безпредметні (ст. 296));

3) за формами вини (умисні, необережні та злочини з подвійною формою вини);

4) за мотивами вчинення (з корисливих мотивів, хуліганських, з інших особистих мотивів та ін.);

5) за суб'єктом (злочини із загальним суб'єктом і спеціальним);

6) за ступенем тяжкості наслідків та ін.

Однак розвиток кримінального права останнім часом нерозривно пов'язаний із завданням індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання залежно від тяжкості злочину. Кримінальні кодекси багатьох зарубіжних країн класифікують злочини залежно від їхньої тяжкості.

Саме така класифікація міститься в ч. 1 ст. 12 КК, в основу якої по-

кладено ступінь суспільної небезпечності, що виражається в санкціях *статей*. У КК 1960 р. не було чітко визначеної *систем* класифікації злочинів, що створювало певні труднощі на практиці.

При класифікації злочинів зважають на максимальний вид і розмір покарання, передбачені в кримінально-правових нормах Особливої частини КК, а не ті, що визначаються судом при призначенні покарання для певної винної особи. Поряд із матеріальним критерієм класифікації законодавець у ст. 12 КК передбачає її формальний критерій – певний вид і розмір покарання, типовий, такий, що найбільш повно відображає тяжкість конкретної групи злочинів.

Залежно від ступеня тяжкості злочини поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі.

Джерела

1. Силенко Л.М. Цивільне право України: Частина 1. Навч. посібн. – К., 2004.
2. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Спадкове право. Теорія і практика. Навч. посібн. – К.: Атіка. – 2002. – 496 с.
3. Харитонов Є.О. Вступ до цивільного права України. – К., 2006.
4. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. – К., 2004.
5. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / За ред. В. І. Борисової, І. В. Спасібо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – К., 2004.
6. Цивільне право України: Навч. посіб. / За ред. Р.О. Стефанчука. – К., 2004.
7. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. – К. : Видав. Дім «ІнЮре», 2003. – 880с.
8. Сімейне право України: підручник / За ред. В. С. Гопанчука. – К.: Істина, 2002. – 322.
9. Сімейне право України: підручник / За ред. О. Ф. Дзери. – К.: Вентурі, 1997. – 271.
10. Зуб І. В. Науково-практичний коментар законодавства України про працю / Зуб І. В., Ротань В. Г., Сонін О. Є. – К., 2010. – 679 с.
11. Прокопенко В. І. Трудове право України: підручник / Прокопенко В. І. – Х.: Консум, 1998. – 480 с.
12. Трудовое право в вопросах и ответах: уч.-справ. пособие / под ред. В. В. Жернакова. – Х.: Одиссей, 2004. – 624 с.
13. Трудове право України. Академічний курс: підручник / за ред. П. Д. Пилипенка. – К., 2004.
14. Прилипко С. М., Ярошенко О. М. Трудове право України: підручник / Прилипко С. М., Ярошенко О. М. – Х.: Видавництво «Фінн», 2009. – 728 с.
15. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / За відповід. ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. – К., 2005.
16. Александров Ю.В., Антипов В.І., Володько М.В. та ін. Кримінальне право України. Загальна частина: Підруч. Вид. 3-є, перероб. та доп. / За ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – К., 2004.
17. Селецький С.І. Кримінальне право України. Загальна частина: Навч. посіб. – К., 2007.
18. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-е вид., перероб. та доп. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К., 2007.
19. Селецький С.І. Кримінальне право України. Особлива частина: Навч. посіб. – К., 2007.
20. Александров Ю.В., Антипов В.И., Володько Н.В. и др. Уголовное право Украины: Общая часть: Учеб. / Отв. ред. Климента В.А., Мельника Н.И. – К., 2002.
21. Хохлова І.В., Шем'яков О.П. Кримінальне право України (Особлива частина): Навч. посіб. – К., 2006.

Навчальне видання

КОЛЯДА Тетяна Анатоліївна

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

**«ПРАВО (ПРАВознавство)»
Частина 2**

*(для студентів денної та заочної форм навчання
напряму підготовки 6.030601 – Менеджмент)*

Відповідальний за випуск *І. І. Килимник*

За авторською редакцією

Комп'ютерний набір: *Т. А. Коляда*

Комп'ютерне верстання: *І. В. Волосожарова*

План 2014, поз.130Л

Підп. до друку 18.02. 2014р.

Друк на ризографі

Зам. №

Формат 60х84/16

Ум. друк. арк. 6,4

Тираж 50 пр.

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Революції, 12, Харків, 61002

Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 4705 від 28.03.2014 р.